ANADOLU'DA DİN: ROMA DÖNEMİ

Levent ALPASLAN

İKSAD
Publishing House

ANADOLU'DA DİN:
ROMA DÖNEMİ

Levent ALPASLAN

İKSAD
Publishing House

Copyright © 2020 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2020©

ISBN: 978-625-7139-71-7
Cover Design: İbrahim KAYA
October / 2020
Ankara / Turkey
Size = 16 x 24 cm

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....3

BİRİNCİ BÖLÜM

ROMA'DA KRALLIK, CUMHURİYET VE İMPARATORLUK DÖNEMİ

1.1. GENEL ANLAMDA ROMA DİNİ……....7

1.2. ANADOLU'DA ROMA DÖNEMİNDE PAGANİZM VE KÜLTLER……17

1.3. ROMA CUMHURİYET VE İMPARATORLUK DÖNEMLERİNDE ANADOLU TARİHİ……..21

İKİNCİ BÖLÜM

YEREL KÜLTLER VE DIŞARDAN GELEN KÜLTLER

2.1. YEREL KÜLTLER…….29

2.1.1. Kybele Ana Tanrıça Kültü…….29

2.1.2. Apollon Kültü…….41

2.1.3. Dionysos Kültü……...46

2.2.1 Tanrıça Isis……...51

2.2.1. Mithras Kültü……..58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTA ANADOLU'DA ROMA DÖNEMİ'NDE, MUSEVİLİK VE HIRİSTİYANLIK

3.1. ORTA ANADOLU'DA ROMA DÖNEMİ'NDE MUSEVİLİK (YAHUDİLİK)……63

3.1.1. Yahudiliğin Temel Özellikleri……...68

3.2. HIRİSTİYANLIĞIN DOĞUŞU VE ANADOLU'DA YAYILIMI……71

3.2.1. Hıristiyanlığın Anlam ve Kökeni……....71

3.2.2. Hıristiyanlığın Doğuşunu Oluşturan Nedenler……....72

3.3. HIRİSTİYANLIĞIN ANADOLU'DA YAYILIMI……75

3.4.ANADOLU'NUN HIRİSTİYANLIK İÇİN ÖNEMİ…….87

SONUÇ…….89

KAYNAKÇA……91

EKLER……98

GİRİŞ

"Roma Dönemi Anadolu'sunda Din" başlıklı çalışmada; Romalıların Anadolu'ya nasıl geldikleri, neden geldikleri, geldikten sonra yapmış oldukları faaliyetler, savaşlar ve dini etkileşim sonucunda yaşananların ne gibi etkiler yarattığını ve bu etkileri tetikleyen nedenleri ve bunların sonuçlarını kapsamaktadır. Dinin ve kültlerin o dönemin yöneticileri tarafından neden tercih edildiği, yayılım esnasında ne gibi zorluklarla karşılaşıldığı, iktidar mücadeleleri konu kapsamında değerlendirilmiştir. Konu başlığından hareketle dinler ve kültler kısmına ağırlık verilmiş buna karşın Roma'nın siyasi tarihi özet olarak anlatılmıştır.

Bu çalışma, Roma sınırları dâhilindeki eyaletlerin imparatorluk üzerindeki etkisinin din eksenli olarak nasıl geliştiği ve ne gibi zorluklara maruz kaldığı ve bunun sonucunda gelişimini nasıl devam ettirdiği hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışmanın kapsadığı zaman dilimi, bu zaman diliminde görülen yerli ve yabancı kültler ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu kültlerin etkisi nasıl gelişmiştir? Bunun gibi çalışma ilerledikçe oluşan birçok soru kapsamlı bir literatür taraması sonucunda cevap bulmuştur. Çalışmada inceleme nesnesini inşa etme ve analiz etme süreci çeşitli akademik metinlerin disiplinlerarası yaklaşımla bağlantı kurulmuş ve nesneyi analiz etmedeki cevaplar bağlamsal olarak ele alınmıştır[1].

[1] Bu çalışma yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ROMA'DA KRALLIK, CUMHURİYET VE İMPARATORLUK DÖNEMİ

Roma tarihi, genellikle 3 aşamadan oluşmaktadır: I) Krallar, II) Cumhuriyet, III) İmparatorluk devirleri.

Çoğu kimseye göre Roma, İ.Ö. 753'te kurulmuş, kralların sonuncusu olan Tarquinus Superbus ise, İ.Ö. 510'da tahtından indirilmiştir. Bu devrin olayları bize askeri efsane halinde gelmiştir, ama bu efsanelerin tarihsel anlamda gerçek yanları vardır: Olaylar, arkeolojiyle ve "en uygun olanın sağ kalması" metoduyla ve başlangıçların karşılaştırılmalı incelenmesiyle tespit edilmiştir (Barrow, 2002: 29).

Cumhuriyet devri İ.Ö. 509-27 yılları arasında olup, Roma önce İtalya'da, sonra Akdeniz'deki mevkiini elde etmiştir; bu devirde başarı ve yenilgiyle siyasi ve idari tecrübesini kazanmış ve başka ulusların uygarlıklarından çok şey öğrenmiştir. Son yüzyıl (İ.Ö. 133'ten sonra) siyasi karışıklık, ticari ve mali genişleme ve ahlak bozukluğu yüzyılıdır. Bu sırada merkezi idare ve eyalet idaresi konusunda, savunma, iktisat ve toprak dağıtımı konusunda, orduların desteklediği devlete kafa tutan askeri başkanlar, güçlü ticari işlerin gelişmesi, felsefe ve dinde yeni fikirler ve yeni davranış biçimleri konusunda ortaya yeni meseleler çıkmıştır. Bu devirde herkesin tanıyacağı şu isimler vardır: Gracchi, Sulla, Pompeius, Crassus, Julius Caesar, Brutus, Antonius, Cicero ve daha başkaları (Barrow, 2002: 30).

İ.Ö. 27'de başlayan 3. devir ise "İmparatorluk" devridir. Daha doğru bir ifadeyle "İmparatorluk Roması" devridir. Bu adı açıklamak gerekmektedir. Roma İmparatorluğunun araziye ait büyük kısmı ikinci devir sırasında elde edilmiştir; üçüncü devri ifade eden "İmparatorluk", imparatorun buyruğu altındaki devleti yönetme anlamına gelir. Ama Roma dünyasını İ.Ö. 27-İ.S. 14 yılları arasında kontrolü altında tutan Augustus, "Cumhuriyeti" geri getirdiğini iddia etmiş – bu iddiasında da ciddiydi – ve kendinin baş vatandaş anlamına gelen ***princeps*** diye anılmasını istemiştir (Barrow, 2002: 30).

Roma'nın genişleme siyaseti, yeni yerler fethetme arzusu, aynı zamanda imparatorluğun yıkımını da hızlandırmış olmalıdır.

İmparatorluğun ilk iki yüzyılı, genel olarak İmparatorluğun yapıcı yıllarıdır, Romalıların Roma dünyasının ulusları üstünde silinmez izler bıraktığı devirdir. Antonin İmparatorları (İ.S. 138-193) çağıyla sona ermiştir. Bu konuda Alman tarihçi Mommsen şöyle demiştir: "Tanrının bir meleği Severus Antoninus tarafından yönetilen toprağın, o zamanki haliyle şimdiki halini tutup karşılaştıracak olsa da, iki devrin hangisinde daha akıllıca ve insanca yönetildiğine ve genel olarak ahlakın ve mutluluğun o günden bu güne ilerlemiş veya bozulmuş olduğuna karar verecek olsa, kararın şimdiki zamanın lehine olacağı şüphelidir" (Barrow, 2002: 30-31).

Derken 306'ya kadar süren bir kargaşalık devri başlamıştır. Konstantin imparator olmuştur. Sonradan "Konstantinoupolis" adını alacak olan, şimdiki adı İstanbul olan Bizans da, 330'da

İmparatorluğun doğu yarısının başkenti oldu, bundan da Yunan ve Roma geleneğinin mahsulü, Doğu Roma İmparatorluğu doğmuş oldu (Barrow, 2002: 31).

1.1. GENEL ANLAMDA ROMA DİNİ

"Roma Dini" kavramı her ne kadar tartışmalı olsa da imparatorluğun nasıl bir din anlayışı olduğu ve bunu etkileyen süreçleri anlamamız bakımından özelde bir anlam taşımaktadır. Siyasi ve askeri hedefler doğrultusunda gerçekleşen yayılmacı anlayış farklı kıtalarda farklı kültürleri Roma potasında toplamıştır. Askeri genişlemeyle birçok farklı kültür öğesi Roma'ya taşınmıştır. En yakından uzağa doğru bir etkileşim olduğu Roma Panteonunda yer alan tanrılarla daha iyi anlaşılmaktadır. Yunan Panteonuna ait tanrıların isim değiştirerek Roma inanç sisteminde yer alması daha sonrasında genişlemeyle beraber Anadolu, Filistin, Suriye, Mısır inanç dünyasına ait birçok tanrı da Roma'ya adapte edilmiştir.

Dinlerin incelemesine geçmeden önce "Din nedir?" sorusunun yanıtını vermek, yani dinin tanımlamasını yapmak gerekir. En yaygın birkaç tanıma göre: "Din, kişinin kutsalla ilişkilerini betimleyen inançlar ve dogmalar bütünüdür"; "Din, kişinin, alınyazısına bağlı gördüğü üstün bir güç ya da ilkeye inancıdır; bu inancın sonucu olan, bir yaşama kuralı yaratabilecek zihinsel ve ahlaksal tutumdur","Din, bir yandan insanların anlayamadıkları, alınyazılarını bağlı gördükleri ve karşısında güçsüz kaldıkları doğa ve toplum olaylarını üstün güçlerle açıklama eğilimlerini, bir yandan da bu nitelikteki tasarımların

kurallar, kurumlar, törenler, vb.biçimlerde örgütlenmesini belirtir"(Gökçöl 1999:3).

Çoktanrıcı bir din olan Roma devlet dini, Roma devletinin varlığını ve birlikli bütünlüğünü koruyan ve tüm vatandaşların sadakatla bağlandıkları çeşitli inanç ve faaliyetler bütünüdür. Bir yandan yerli kültürlerinin dinsel unsurlarıyla, diğer yandan yabancı kültürlerden özellikle askeri ve ticari ilişkiler aracılığıyla aktarılan inançlarla beslenen bu bütünlük, devletin varoluşunu sürdürmesi için gerekli olan birtakım tapım törenlerinin uygun biçimde yerine getirilmesiyle beslenen dünyevi bir yapıydı. Bu dinde kutsal bir otoritenin ve kutsal bir kitabın olmayışı, kabul edilmiş olan ya da kabul edilmesi öngörülen dinsel unsurlarda belli bir tarihsel birliğin ya da ilkenin bulunmamasını gerektirdiğinden, özellikle başlangıç dönemlerinde, bu unsurların belirli elemelere tabii tutulmasını ve herhangi bir sınırlamayla karşılaşmamasını sağlıyordu (Dürüşken, 2000: 15).

Başlangıç tarihi kesin olarak bilinmeyen ve İ.S. 476'da son bulan Roma dininin en ilkel aşaması, dağınık ve belirsiz dinsel unsurların içerdiği, sihir ve büyüler üzerinde yoğunlaşan dönemdir. Bu dönem, tarihsel gelişim içinde, devlet dininin ortaya çıkmasıyla birlikte varlığını kaybetmiş ve kabul edilen dinin dışına atılmış gibi görünse de, halk arasındaki yaygınlığını yitirmemiştir. Bu aşama, hem sosyal hem de kişisel içerikli dinsel eylemler ya da törenler toplamıdır. Sosyal içerikli törenler, toplumu koruyucu niteliktedir (Dürüşken, 2000: 19).

Roma dininin ikinci aşaması, Latium bölgesinde, köylü topluluklarının inançları çerçevesinde gelişen ve bundan önceki sihir ve büyülerin işlerliğini sürdürdüğü döneme oranla belirli bir inanç ve tapımları paylaşan dinsel toplulukların bir sistem oluşturdukları aşamadır. Başka deyişle, dinin bu aşamasında belirsiz dinsel öğeler, yalın bir senteze ulaşmıştır. Latium köylü dini, içeriğindeki aile kültü ve bunun gelişimiyle ortaya çıkan devlet kültü olmak üzere iki aşamada Roma dininin içeriğini geliştirmiştir. Aile kültü, özel bir din olarak, Roma'nın kentleşmesi doğrultusunda tarımsal kült içeriğini geliştirerek resmilik kazanmış ve Roma devlet dininin temelini oluşturmuştur (Dürüşken, 2000: 20).

Roma'nın geleneksel dininin tanrıları *numen*'lerdir. Latince'de *"baş sallayarak onay verme; tanrısal istenç, tanrısal buyruk;* tanrının gücü, *tanrısallık* anlamları taşıyan *numen*'ler, çiftçilik geleneği ile beslenen Roma toplumuna uygun olarak, özellikle tarım kültürü ve aile yaşantısıyla yakından ilgili kutsal ruhlardır. Doğadaki her şeyin içinde olduğunu inanılan ve güçlerini sergiledikleri belirgin olaylar dışında varlıkları olmayan bu soyut güçler, eylemleriyle belirgin kazanırlar (Dürüşken, 2000: 21).

Latium köylü dininin aile kültünden gelişen devlet dininde, aile içindeki genel düzen, kentleşmenin getirdiği değişim sonucu devletin düzenine yansımış ve Roma devlet ocağı bir tapınak ve ev tanrıları da bu ocağın koruyucu tanrıları haline gelmiş, bu tanrıların ev içiyle sınırlı tapımları ise devletin tapım törenleri olarak resmileşmiştir. Örneğin, Vesta aile ocağının tanrısıyken sonradan devletin sönmez

ateşinin tanrısı olmuş, evin kapısının bekçisi Ianus Roma'nın kapısının bekçisi, Iuno tanrıların kraliçesi haline gelmiştir (Dürüşken, 2000: 23).

Romanın din kurumu olan pontifex'lik (rahiplik) kurumu ve başındaki Pontifex Maximus, devlet dininin bütün gereklerini, kurallarınca yerine getirmekten sorumluydu. Bütün dinsel konularda ve davalarda hâkim rolü üstlenen Pontifex'ler comitia tributa'da seçilerek iş başına getirilir ve dinin en küçük ayrıntısını, her türlü dua, adak ve tapım biçimini bilmekle, ayrıca, her tanrının adını ve bu adı ne zaman ve nasıl kullanacağını da öğrenmekle yükümlü kılınırdı. Cumhuriyet döneminde, Pontifex Maximus, forum'daki bir sarayda, sosyal açıdan ayrıcalıklı bir yaşam sürerdi, kendisine bağlı olarak yine comitia tributa tarafından seçilerek atanan, 16 pontifex'ten oluşan bir collegium, 15 flamines'ten oluşan bir başka rahip kurulu ve 6 Vesta rahibesi görev alırdı (Dürüşken, 2000. 24).

Romalılar, rahip heyetinin başkanlığında çeşitli tanrılarla ilişkilerini düzenlemek ya da gerektiğinde bu ilişkileri yenilemek amacıyla yılın belli günlerinde bayramlar düzenler ve bu bayramlarda, yapılan dualar, adanan kurbanlar ve tapım biçimleriyle, tanrıları yatıştırarak aile ve devletlerinin güvenliğini sürdürürlerdi (Dürüşken, 2000: 25).

Roma devlet dininin özgün yapısı İ.Ö. 7.yüzyıldan başlayarak, İtalya dışından gelen kültürlerin, özellikle Etrüsklerin inançları ve İ.Ö. 3.yüzyıldan başlayarak, Yunan dininin etkisiyle 3.aşamasına girmiştir. Yunanın zengin söylence dünyasının, Olympos tanrı sisteminin, Doğu

dinlerinin etkisiyle biçimlenen Yunan gizem dinlerinin ve Yunan felsefe okullarının özellikle ahlak anlayışlarının etkisi altında yepyeni içerikler kazanan devlet dini, önceki aşamalardaki görüntüsünden daha deni bir yapıya sahip oldu. Yunan dininin Roma dinsel yaşantısının içeriğini belirlemede en önemli etkisi, bu dini çok tanrıcılığa dönüştürmesidir. Bu aşamada, numen, insan biçimci içeriğe sahip olan Yunan tanrı düşünü içinde insana özgü niteliklerle donanmış ve ölümsüzlük özelliğiyle insandan daha önemli bir varlık anlamı kazanmıştır (Dürüşken, 2000: 27).

Bu etkileri tanrılarda da görmek mümkündür. "Zeus Jupiter'e (Iupiter'e), Artemis Diana'ya, Hera Juno'ya (Iuno'ya), Poseidon da Neptun'a dönüşmekle birlikte, Zeus'un bazı tuhaf davranışlarınai ağırbaşlı Jupiter Optimus Maximus'ta rastlanmaz. Ares ile Mars'ın her ikisinin de savaşla ilgili olmaları dışında, Roma halkının atası (Mars) ile Homeros destanlarındaki zavallı barbar Trakyalı tanrı (Ares) arasında, ortak yana rastlanmaz" (Gökçöl 1999: 126).

Cumhuriyet döneminin başlarından beri Yunan tanrıları Roma'ya girmiş ve eski İtalya tanrılarıyla eşit sayılmağa başlanmıştır. Fakat İ.Ö. 3. yüzyılın sonlarına doğru, Hannibal harbinin en tehlikeli zamanlarında Yunan kurban kesme törenlerinin Roma'ya sokulması ve Roma tanrılarının Yunan tanrıları gibi 12 tanrı olarak teşkilatlandırılması Hellenizm dininin Roma dini üzerinde ne kadar büyük etkiler yaptığını göstermeğe yeter (Mansel, 1999: 516).

Roma devlet dininde Yunan dininin bir diğer etkisi ise, tapınak anlayışında kendini göstermiştir. Roma dinindeki numen gibi soyut tanrı anlayışının tapınağa gereksinim duymamasının sonucu, önceleri evin ocağını, kilerini veya eşiğini ya da koru, mağara, pınar gibi doğal alanları birer tapınma yeri olarak gören Romalı, Yunan dininin etkisiyle, gerçek anlamda tapınak kavramıyla tanışmıştır (Dürüşken, 2000: 29).

Bundan başka, Yunan dini Romalıları gizemli kâhin Sibylla'nın kitaplarıyla da tanıştırmıştır. Bu tanışma, İ.Ö. 367 ya da daha önceki bir yıla tarihlenir. Tanrı Apollon tarafından esinlendiği düşünülen Sibylla'nın bu kitapları, sonradan Romalıların özellikle, başlarının derde girdiği büyük olaylarda kurtarıcı olarak danıştıkları kitaplar haline gelmiştir (Dürüşken, 2000: 29-30).

Roma devletinin tehlikeyle karşılaştığı durumlarda bu kitaplara başvurması, Yunan tanrı ve tapınım biçimlerinin de ayrıntılarıyla Roma dinine aktarılmasına neden olmuştur. Örneğin, Roma İ.Ö. 204-205 yılları arasında Kartaca savaşlarının en bunalımlı dönemini yaşarken ve Hannibal ile büyük bir savaşım içindeyken, bu durumdan kurtulmak için başvurduğu Sibylla kitaplarının yanıtları doğrultusunda, Kybele kültünün İ.Ö. 205 yılında Pessinus'tan Roma'ya aktarılması sağlanmıştır (Dürüşken, 2000: 30-31).

İ.Ö. 204 yılında Anadolu'nun "ana tanrıçası" (Kybele) resmen Roma'ya getirilmiş, orada "Mater deum Magna Idea" adını alarak İ.Ö. 191 yılında Palatin tepesinde bir tapınağa sahip olmuştur (Mansel, 1999: 516).

Yunan dininin Roma'nın dinsel içeriğine bir başka önemli etkisi ise, tanrıların efsanelerinin ve soylarının tarihçesinin anlatıldığı söylence dünyasının tanıtımı aşamasında yaşanmıştır. İtalya'da kurulan Yunan kolonileri ve Yunan anakarasıyla girişilen ticari ve siyasi ilişkiler sonucu Yunanlıların tanrı öyküleriyle tanışan Roma, bu tanışıklığı kendi kültürüne uyarlamada zorluk çekmemiştir (Dürüşken, 2000: 32).

Buraya kadar ağırlıklı ve baskın olarak bir Yunan etkisi görülse de Roma dininin farklı bir yanı, kendine özgü bir hiyerarşisi de mevcuttur. Erken bir çağda iyice eklemlenmiş bir panteon düzenleyen Yunanlardan farklı olarak, Romalılar tarihsel çağlarının başlangıcında yalnızca bir hiyerarşik tanrı grubuna sahipti: Esas olarak Arkaik Iupiter, Mars, Quirinus üçlüsü ve onları tamamlayan Ianus ve Vesta. Ianus, "başlangıcın" koruyucu tanrısı olarak listenin başında, kentin koruyucusu Vesta ise sonunda yer alıyordu. Bununla birlikte edebi kaynaklarda, Yunanlarla Etrüsklerden alınmış veya yerli çok sayıda tanrıdan söz edilir. Ama bu tanrılarla tanrıçalar ne sınıflandırılmış, ne de hiyerarşi içine sokulmuştur (Eliade, 2000: 137).

Roma devlet dininin gelişimi, Roma'nın siyasal yaşamına ve bu yaşamdaki gelişmelere paralel olarak gerçekleşmiştir. Bu dinin ilkesi devlete ve Roma yurttaşlarına yararlı olanı çekip ayırmak ve devlet

arenasında yönetime destek olarak işlev kazanmaktır (Dürüşken, 2000: 33).

Roma devlet dini, imparator Augustus'un imparatorluk yönetim biçimi çerçevesinde, kentin eski tanrıları, eski inançları geleneksel törenleri ve tapım biçimlerinin canlandırılmasıyla birlikte yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Gençlere devlet tanrılarını ihmal etmenin Roma'nın başına birçok felaketin gelmesine davetiye çıkarmak olduğu belletilmeye çalışılmıştır (Dürüşken, 2000: 35).

Augustus (İ.Ö. 27-İ.S. 14) döneminden sonra yeni bir tapınım ortaya çıkmaktadır ve bu tapınım İmparatorluk Kültü olarak adlandırılır. İmparatorluk kültünde özellikle doğunun dinsel anlayışından esinlenilmiştir. Yinede İmparatorluk Kültünü üç aşamada incelemek mümkündür. İlk olarak Doğu Eyaletleri bakımından İmparatorluk kültünü ele alırsak: tapınım kendiliğinden gerçekleşmişti. İnsanda tanrısal bir ruh olduğuna inanılıyordu. İkinci olarak Roma Eyaletleri bakımından ele alındığında: Romalılar yaşayan bir imparatora tanrı gözüyle bakma fikrini benimsememişlerdir. Son olarak "Batı eyaletlerinde İmparatora tapış, belediyelerde ve eyalet kurullarının toplandığı yerlerde kutlanırdı. Roma ve Augustus'a tapışta esas Roma'ydı ağır basan; çünkü hayran kaldıkları Roma'nın uygarlığıydı" (Barrow, 2002: 157). İmparator ve bütün ailesi tanrısallaştırılmıştır. Hükümete ve Roma'nın temsiliyetine bağlılık söz konusuydu.

Augustus dinsel yaşamın yanı sıra bazı sosyal ve ahlaki kanunlarda da düzenlemeler yapmak istiyordu. Bunların başında ise evlilik müessesesi geliyordu. "Augustus aile hayatını bir düzene kavuşturmak için İ.Ö. 18 yılında *Leges Juliae* Julia Kanunları (*Lex Julia de adulteriis coercendis, Lex Julia maritandis ordinibus*) çıkartarak boşanmayı şartlara bağladı, evlenmemişler ve evli çocuksuzlar üzerine de bazı cezai hükümler koydu" (Akşit, 1976: 57). İsrafı kısıtlama yoluna giderek lüks düşkünlüğünü engellemeye çalıştı.

"Sıradan halkın tanrılara inanması gerektiğini düşünen Augustus, siyasal reformların yanı sıra, dinsel bir "restorasyonu" da gerçekleştirmeye koyuldu. Tapınaklar onarılmaya ya da yeniden yapılmaya başlandı. Actium zaferi doğrudan doğruya Apollon'un koruyuculuğuna bağlanıp (Propertius bir şiirinde, "Önce Apollon'un okları düşmanın üstüne yağdı; onları Augustus'un mızrağı izledi" demiştir), savaşın yapılmış olduğu bölgeye bakan bir tepeye, Apollon için bir tapınak yapıldı. Augustus ayrıca, Platium tepesi üstünde Jupiter Tonans'a, Larelere, Penatelere ve öbür tanrılara tapınaklar yaptırdı. Üstelik bunlar, Augustus'un dinsel restorasyon amacının yalnızca dış belirtileriydi" (Gökçöl 1999: 129).

İmparatorluk döneminin, devlet tanrılarına gösterdiği bu özen yanında siyasal yayılımı kolaylaştıracağına inanıldığından, fethedilen ülke tanrılarına da hoşgörülü yaklaşımı dikkate değer ve dengeli bir siyasi yöntemidir. İmparatorlar, devlet diniyle büyük bir uyumsuzluk yaşamadığı sürece, egemenlikleri altına aldıkları ulusların dinine

hoşgörüyle yaklaşmış, tapınaklarını yağmalamamış ya da tanrılarını mekânlarından kovmamışlardır (Dürüşken, 2000: 37).

Roma'nın, yabancı bir geleneğin ürünü olarak benimsediği, imparatoru ve ailesini tanrılaştırma ve onlar adına tapınak inşa etme düşüncesi, Roma devler dinine yeni bir özellik katmıştır. Cumhuriyet kurumlarının güvenliği için tanrılara tapan halk artık bu kurumları kendi bünyesinde toplayan imparatora yönelmiş, kendi huzurunu, imparatorun huzurunda ve sağlıklı oluşunda aradığı için, devlet dininin tanrılarına imparator adına tapınmayı benimsemiştir (Dürüşken, 2000: 40).

Roma devlet dininin en gelişmiş ve zenginleşmiş aşaması, üstte açıklandığı gibi, Sibylla kitaplarına başvurarak Doğu'nun ve Yunanlıların özgün düşünceleri ve inançlarıyla örülü tanrı söylenceleri ve dinsel tapınımlarıdır. Bu tapımlar aracılığıyla yepyeni kavramlarla tanışan Romalılar, özellikle Etrüsk kaynaklı yer altı dünyasıyla ilgili geleneksel düşüncelerini bir kez daha gözden geçirmeye kalkışmış ve ölüm sonrası yaşama ve kurtuluşa ilişkin konulara o güne değin alışılmadık bir ilgiyle yaklaşmışlardır. Bu ilgi yoğunluğu, Romalıların ölüm sonrasına ilişkin sorgulamalarını arttırmış ve bu sorgulamaların yanıtının da yabancı dinsel unsurla beraber gelen değişik gizem dinlerinde bulunabileceğini duyumsatmıştır. Bu yüzden, Roma'da etkin olan gizem dinlerini tek tek incelemeden önce, Romalıların bu ilgisine neden olan ortamın ve onların ölüm sonrasına ilişkin görüşlerinin irdelenmesi gerekir (Dürüşken, 2000: 41-42).

Burada bir kavramın tezatlar içinde geliştiğini gösteren gelişmeler de yaşanmıştır. Roma dini, Antik çağdan itibaren ateşli düşmanlarla karşılaşmıştır. Bunların öncülü Yunan filozofu Epikuros'un bağımsız öğrencisi olan büyük şair Lucrecius'tur. Lucrecius ***De naturam rerum*** ("Nesnelerin niteliği üzerine") adlı eserinde, bahtsız insanlığa karşı dinin işlediği cinayetlere, döktürdüğü gözyaşlarına hücum ederek şöyle diyordu: "Dindarlık başını örterek sık sık bir taş heykel önünde secdeye kapanmaktan ibaret olmadığı gibi…, mezbahaları hayvanların kanlarıyla doldurmaktan da ibaret değildir; asıl sofuluk, bütün olayları yatışmış bir ruhla seyretmeğe denir". Lucrecius aynı eserinde, Tanrı tanımayan bu şiirini biraz da alaylı bir şekilde, bir Tanrıçaya, Venüs'e yalvarmak için yazdığını söylüyordu: O Venüs ki, "insanların ve Tanrıların şehvet kaynağıdır…., tabiatın tek hükümdarıdır…" (Challaye,1963: 176-177). Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere esasında din adına yapılan uygulamaların toplumun bütün kesimini aynı oranda etkilemediğini göstermektedir.

1.2. ANADOLU'DA ROMA DÖNEMİNDE PAGANİZM VE KÜLTLER

Paganizm; Köken olarak kadim doğa dinlerine uzanan ve bütün canlılarda Tanrı'dan bir ruh (öz) olduğuna inanan bir yaşam tarzı, bir felsefe, bir inanç sistemidir.

Roma'da Hıristiyanlık yaygınlaşıncaya kadar puta tapıcılık (paganizm) resmi dindi. Tanrılar adına yapılmış özel tapınaklar vardı. Tanrıça Junon adına yapılan tapınakta "kutsal ateş" devamlı yakılır ve

vestal denilen genç rahibeler ateşin sönmemesi için nöbet beklerlerdi. Zaman içinde Yunan felsefi görüşlerinin Roma'ya girmesiyle tanrıyı inkâr eden Epikürizm ve tanrının varlığını kabul eden Stoacılık'da Romalıların din anlayışlarını kısmen de olsa etkileyen bir diğer kanal oldular (Özçelik, 2011: 232).

Bütün Eski Ön Asya, Anadolu ve Yunanistan'da olduğu gibi Roma Pantheonu'nda de her doğa olayının ve toplumla ilgili her olayın bir tanrı ya da tanrıçası vardır. Bu tanrılarla ilgili olarak inşa edilen tapınaklarda yılın belirli zamanlarında tapınılmış ve kurban törenleri yapılmıştır. Roma'da din işleri bir ***Pontifex Maximus*** [başrahip] tarafından yürütülmüştür. Roma bir kent devletinden imparatorluk haline gelirken, fethettiği topraklardaki toplumlarında inançları bu konuda hoşgörü sahibi olan Romalılar arasında yayılmıştır. Roma'nın Kartaca Savaşları sırasındaki sıkıntılı günlerinde Anadolu'dan Roma'ya getirilen (İ.Ö. 204) Pessinus Ana Tanrıçası Kybele'den sonra, özellikle İ.Ö. 1. yüzyılda Doğu kökenli tanrılar (Ma, Mithras ve Isis) Roma'da yaygınlaşmıştır. Bu da Hellenistik dönemde olduğu gibi yavaş yavaş bir tanrı birliğine doğru gidişi hazırlamıştır (Özsait, 1982: 411).

İ.Ö. 4. ve 3. yüzyıllardan itibaren Roma'ya girmeye başlayan ve muhafazakârların direnmelerine rağmen de memlekette, özellikle kadınlar, köleler ve yabancılar üzerinde gittikçe artan bir etki gösteren bu tapınışlar birer kült haline gelmişlerdir (Challaye, 1963: 177).

Roma'nın dini uygulamaları aslında Anadolu topraklarına yabancı bir uygulama değildir. Nitekim İ.Ö. 2.binyılda Orta Anadolu kurulmuş ve imparatorluk haline gelmiş bir siyasi teşkilatlanmanın diğer adı da ***"1000 Tanrılı Halk"*** idi.

Roma devleti yayılıp genişledikçe yeni yeni tanrılar katılmaya başladı Roma pantheonuna. Bu katılımdan ve tanrıların karmaşıklığından muhafazakâr Romalılar pek de hoşnut değildi. Buna istinaden öncelikle ulusal Roma tapımını yüceltme olarak tepkilerini göstermişlerdir. Derken bununla yetinilmemiş, iş imparatorları Tanrı ilan etmeye kadar vardırılmış ve sonuçta bir de "imparator tapımı" yaratılmıştır. Gitgide ölçü o denli kaçırıldı ki, imparatora tapınma öteki tanrılara tapınımdan daha önemli hale geldi. Öyle ki, bir Romalı Jupiter'e tapınmayı reddedebilirdi. Ama Caesar'a, yani imparatora tapınmayı reddetmek ölümle sonuçlanırdı (Bayladı, 1998: 63-64).

Apotheosis, Hellenistik Çağda meydana çıkmış olan kavramlardan birisi olup ölümlü bir kişinin ölümünden sonra tanrılaştırılarak tanrıların arasına katılması anlamına gelir. Apotheosis'nin Latincesi, ***Consecratio***'dur. Roma geleneğinde atalar tanrılar kadar saygı görürlerdi. Bununla beraber, Cumhuriyet Çağının sonlarına kadar, Romalılar devlet tanrılarının arasına böyle tanrılar katmıyorlardı. İlk defa Caesar, ***"Divus Iulius"*** adı altında kendisini tanrı ilan ettirmiştir. Sonrasında Senatus, imparator Augustus'u ***"Divus Augustus"*** adı altında devlet tanrısı ilan etmiştir. Böylece imparatorların ölümlerinden sonra tanrılaştırılıp devlet tanrılarının arasına katılmaları geleneği başlamıştır. Hatta imparatorların yakınları bile bu şekilde,

devlet tanrılarının arasına katılmışlardır. İ.S. 1.yüzyılın başında başlamış olan bu gelenek, İ.S. 4.yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Ölümünden sonra tanrılaştırılacak olan kişi erkekse ***"Divus",*** kadınsa ***"Diva"*** ilan olunurdu. Bu gelenek Hıristiyanlığın resmen kabul olunmasından sonra bile bir süre daha yaşamıştır. Sonradan tanrılaştırılmış olan bir imparatora tapmak, onun için dinsel örgüt kurup tapınaklar inşa etmek, genellikle, eyaletlerden doğmuş olan bir gelenekti. Anadolu, bunda öncü olmuş ve çok ileri gitmiştir (Anabolu, 1970: 31-32).

Ankyra Augustus, Pisidia Antiokheia'sında Augustus, Pergamon akropolisinde Traianus ve Kyzikos ve Ephesos'da Hadrianus tapınaklarını bunlara örnek olarak gösterebiliriz. Ayrıca bu kültü epigrafik belgelerin yanı sıra sikkeler de kanıtlamaktadır. Bazı imparatorların tanrılaştırıldığı eşlerine de tapınılmıştır (Özsait, 1982: 411).

Paganizmin yerini Hıristiyanlığa bırakmasından sonra, imparator tapınaklarının birçokları (Ankyra'daki Augustus ve Roma tapınağı, Sardeis'deki A. Pius ve Faustina tapınağı, Pergamon'daki Caracalla tapınağı) kiliselere çevrilmiş ve kilise olarak kullanılmışlardır (Anabolu, 1970: 50).

1.3. ROMA CUMHURİYET VE İMPARATORLUK DÖNEMLERİNDE ANADOLU TARİHİ

Romalıların Anadolu'ya ayak basması Magnesia savaşı ile gerçekleşmiştir. İ.Ö. 190 yılında Consul Lucius Scipio ile Kartacalı Hannibal'i yenen ağabeyi Publius Scipio Africanus'un emrindeki Roma ordusu, Pergamon Kralı II. Eumenes'in yardımıyla Hellespontos'tan (Çanakkale Boğazı) Anadolu'ya geçmiştir. Böylece ilk kez bir Roma ordusu Anadolu'ya basmış oldu (Kaya, 2009: 198).

Roma, İ.Ö. 191 yılında Anadolu ve Yunanistan'a saldırarak bazı başarılar elde eden Suriye Kralı III. Antiochos'u da yenmiştir. Bunun sonucunda Anadolu'daki Seleukos toprakları Kilikia kıyıları dışında Roma bağlaşıklarının elindedir. Roma'nın Anadolu ile ilişkisi İ.Ö. 133 yılında Pergamon Kralı III. Attalos'un topraklarını Roma'ya vasiyet olayına dek olumlu yönde sürmüş, Provincia Asia da bu mirasla Roma'ya bağlı denizaşırı eyaletler arasına girmiştir; çok geçmeden İ.Ö. 129 yılında Anadolu'da Roma Tarihi başlamıştır artık (Demircioğlu, 2011: 417).

Scipio Nasica, Anadolu'ya ayak bastıktan çok kısa bir süre sonra ölmüştür. Diğerleri ise Roma senatosunun hiç beklemediği kadar büyük olan bir başkaldırıyla karşı karşıya kalmışlardır. İsyanın lideri Pergamon kralı II. Eumenes'in gayri meşru oğlu olan Aristonikos'tur. Kraliyet tahtının varisi olduğu iddiasıyla vasiyete itiraz eden Aristonikos'un isyanı hiçbir kentin desteğini alamamış, sadece köylüler ve köleler tarafından desteklenmiştir. Bu isyan Pergamon

Krallığı'nı doğrudan Roma yönetimine bağlayacak düzenlemeleri 3 yıl geciktirmiştir (Kaya, 2009: 207).

Daha sonrasında sırayla Roma şimdi artık tüm Akdeniz Bölgesi'nin tek siyasal, askeri, ekonomik ve ticari gücü kısaca bir "dünya devleti" olacaktır. Asia eyaletini Anadolu'da İ.Ö. 101'de Kilikia, İ.Ö. 74'te Bithynia, İ.Ö. 63'de Pontos-Bithynia, aynı yıl yeniden organize edilen Kilikia ve İ.Ö 25'te Galatia izleyecek; bu eyaletlere daha sonra, İ.S. 17'de Kappadokia, İ.S. 43'te Lykia, İ.S. 74'te Lykia- Pamphylia da katılacaktır (İplikçioğlu, 2007: 104).

Roma yetersiz ordusu yüzünden 3 yıl gibi bir sürede savuşturduğu bu isyan sonrasında kendisini uzun yıllar uğraştıracak ve uğruna üç kez savaşacağı, ağır kayıplar vereceği ünlü Pontos kralı VI. Mithridates Eupator'un başkaldırılarıyla boğuşmak zorunda kalmıştır. Roma yayılmacılığını engellemeye çalışan kral topraklarını genişletme politikası izlemiş ve bunun sonucunda Roma ile karşı karşıya gelmiştir.

Pontos Kralı Mithradates V Euergetes'in İ.Ö. 120 yılında Sinope'de yakın arkadaşları tarafından öldürülmesiyle Pontos Krallığı'nın başına Mithridates VI Eupator geçti. Iustinus'a göre, Mithridates'in büyük ve önemli bir kral olacağı olağanüstü göksel olaylar zinciriyle de daha önceden haber verilmişti (Arslan, 2007: 79).

Babası V. Mithridates'in ölümünü fırsat bilen Roma, yaklaşık 10 yıl önce Pontos krallığına bağışlamış oldukları Büyük Phrygia'yı Asia Eyaleti'nin sınırları içine dâhil etmiştir. Phrygia'nın hiçbir haklı

gerekçe olmaksızın Pontos Krallığı'ndan geri alınması, bu tarihte 11 yaşında olan kralın oğlu VI. Mithridates'in Roma düşmanı olmasına sebep olmuştur (Kaya, 2009: 210).

Romalıların Anadolu'nun güney sahilleri ve Doğu Akdeniz deniz ticareti üzerinde giderek artan ilgileri ve etkileri Mithridates'i huzursuz ediyordu. Bu yüzden İ.Ö. 102 yılında elçilerini Roma'ya gönderdi. Amacı Roma Senatus'undaki bazı senatörleri parayla satın almak ve Paphlagonia ile Galatia üzerindeki hâkimiyetini sürdürmekti (Arslan, 2007: 95).

Romalılar bu sefer Mithradates'in Anadolu'daki bu hareketi karşısında tam anlamıyla kayıtsız kalmadılar. İ.Ö. 99/98 yılında ünlü generalleri Marius'u, görünüşte dinsel nitelikli olan bir gezi kisvesi altında Kappadokia ve Galatia bölgelerinde incelemelerde bulunmak üzere Anadolu'ya gönderdiler. Marius'un yolculuğunun asıl amacı ise, bu bölgelerin Mithridates'e karşı savunulmasını ve Anadolu'nun gittikçe güçlenen krallığına karşı düzenlenecek olası bir harekâta başkomutanlığı üstlenmekti. Bu yüzden Marius, Kappadokia'da Mithridates'le yaptığı bir görüşme sırasında belki de onu kışkırtmak amacıyla "Ey kral, ya Romalılardan daha güçlü olabilmeyi dene, ya da emredilen şeyi sessiz bir biçimde yap!". Daha sonra da savaş girişimlerinden bir sonuç alamadan Roma'ya dönmüştür (Arslan, 2007: 99).

Mithridates, Roma'nın Akdeniz Dünyası'nda uyguladığı çıkarcı politikalara karşı aynen ikinci bir İskender gibi ortaya çıkması ve kendisini Anadolu halklarını Romalıların zulmünden kurtarabilecek tek kişi olarak gösteriyordu (Arslan, 2007: 114).

VI. Mithradates'in, Hellas ve Anadolu'da uyguladığı politika ve propagandalar Anadolu halkları arasında saygı ve saygınlık kazanmasına yardım etmiş ve zamanı geldiğinde onun birçok kent tarafından bir kurtarıcı gibi karşılanmasına neden olmuştur (Arslan, 2007: 126).

Mithradates'in meydana getirdiği ve şekil verdiği sarayında ve devlet yönetiminde gerekse Mithradates'in kişiliğinde, Pers ve Hellen nitelikleri hâkim bir yer tutuyordu. Ancak söz konu durum göz önünde tutulacak olursa kralın karakteriyle hareket tarzı anlaşılabilir. Mithradates kendine özgü bir tarzın karşıtlıklarıyla ayrılıklarının tam ortasında, kendi ulusuyla olan ilişkilerinde yarı Pers yarı Hellen, Hellenlerin gözündeyse Pers isimli olmasına rağmen bir Hellen'di. Bu bakımdan Pontos kralı, Hellenlerin hilesi ve kurnazlığıyla Perslerin yayılmacı politikası ve yönetim biçimini kendi amaçları doğrultusunda kullanmayı bilmiştir. Bununla birlikte, gerek planlarını gerçekleştirme yeteneği ve kendi amaçlarını kavramakta gösterdiği kesinlik gerekse planlarını uygulamadaki ağzı sıkılığı ve çabukluğuyla hem Hellenlerden hem de Perslerden üstündü. Bu yüzdendir ki; düşmanlarına daima bir muamma olmasını, her zaman hiç beklemedikleri bir yerden taze güçlerle onların karşısına çıkmasını bilmiştir (Arslan, 2007: 126).

Ülkesinin sınırlarını genişleterek güçlenen kral, İ.Ö. 88 yılında Roma yandaşlarının bulundukları bölgelere hem denizden hem de karadan ordu gönderir, ayrıca bu toprakların asıl sahibi yerli halkla da yer yer birleşme yoluna gider. Karşı konulmaksızın Ephesos'a kadar inerek bölgede Roma yurttaşı ve yandaşı olarak yaşayanların öldürülmesi emrini verir. Tarihte "Vesper Ephesien - Ephesos Akşamı" diye anılan ve 80.000 kişinin kırıldığı bu olayla Anadolu'nun batısı acımasız bir yıkıma sahne olmuş, sanat çalışmaları da uzun süre kesilmiştir. Pergamon'u da ele geçiren Mithridates burayı başkent yapar (Kaya, 2009: 213).

Tarihe "Ephesos Akşamı" adıyla geçen bu katliam sırasında Anadolu'nın her yerinde, aynı günde 80.000–150.000 Romalı öldürülmüştü. Hatta Cicero'nun bir söylevinde bilindiği gibi, VI. Mithradates Eupator, Roma vatandaşlarını birçok kentte aynı anda korkunç bir biçimde öldürttükten sonra, kentlerdeki yazılı belgelerden bile Roma izlerini sildirtmişti. Böylelikle, Anadolu kentlerinde Roma İmparatorluğu'nu ve Romalıları anımsatan her şey, bir şekilde ya silindi ya tahrip edildi ya da ortadan kaldırıldı (Arslan, 2007: 163-164).

İ.Ö. 87 yılında Cornellius Sulla'nın yönetiminde saldırıya geçen Romalılar Pontos ordularını Atina'da kuşatırlar. Bu arada Roma'da yönetim değişikliği olmuş, vatan haini ilan edilmesine karşın, Romalı komutan görevini sürdürerek, Pontos ordusunu İ.Ö. 86 yılında Chaironeia'da büyük bir bozguna uğratmasının ardından gelen barışla Anadolu'da İ.Ö. 85 yılında geçici bir huzur ortamı eser. İ.Ö. 83'te

Sulla'nın yerine geçen L. Licinius Murena'nın Mithridates ile kapışmasıyla II. Mithridates savaşları başlamış, bu savaş da İ.Ö. 81'de Sulla'nın aracılığıyla sona ermiştir. İ.Ö. 74 yılında konsül seçilen L. Licinius Lucullus'u Asia ve Kilikia valiliğine atanmış görüyoruz. Aynı yıl ölen Bithynia Kralı IV. Nikomedes'in topraklarını vasiyetle Roma'ya bırakmasıyla III. Mithridates savaşları başlamış, İ.Ö. 70 yılında Pontos şehirlerinden çoğu Romalıların egemenliğine girmiştir. İ.Ö. 67 yılında Mithridates yeniden devletin başına geçer, ancak Pontos bölgesini tümüyle Roma'dan doğuya büyük bir güçle giren Pompeius Magnus'a kaptırır (Bosch, 1940: 89).

Sonrasında Pompeius İ.Ö. 64'te, Mithradates'e karşı başlatılmış savaşı Roma lehine sonuçlandırarak doğuda Pontos-Bithynia, Syria ve Kilikia eyaletlerini organize etmiştir. Bu şekilde Hellenistik Seleukoslar Devleti parçalanmış ve Romalılar Anadolu'da egemenliklerini Fırat'a kadar perçinlemişlerdir (İplikçioğlu, 2007: 106).

İ.S. 2. yüzyıl hem Roma İmparatorluğu'nun geneli açısından hem de buna paralel olarak Anadolu'daki eyaletler bakımından bir "Altın Çağ" olmuştur. Anadolu'da özellikle ekonomi alanındaki bu gelişme noktasına daha önce ulaşılmamış olduğu gibi daha sonra da bu noktaya bir kez daha yaklaşmak mümkün olamamıştır. İ.S. 3.yüzyıl baş gösteren ekonomik kriz Anadolu'da özellikle kırsal kesimi ve tarım alanlarını etkilemiştir. Anadolu, Doğu Cephesine giden ya da buradan geri dönen Roma ordusunun tüm yüküne katlanmak zorunda kalmıştır (İplikçioğlu, 2007: 108).

Bundan sonra Anadolu toprakları başkent Roma'dan kaynaklanan bir merkezi gücün verimliliğinde yeni parlak bir uygarlığın daha yeşermesine sahne olmuştur. Anadolu'nun bir kesiminde kök süren "Hellenistik Uygarlık" sürgünü bu yönde erişilmezliğe güç katmış, bu güç, İ.S. 72-253 yılları arasını kapsayan yaklaşık iki asırlık süreç içerisinde, Fırat'ın batısında "Pax Romana" bayrağı altında barış ve huzur çağını yaşayarak, özgür nice kentlerin sanatta büyümelerine, yaşamda gönençlerinin artmasına neden olmuştur.

Anadolu'nun doğusuna doğru ise Armenia meselesi Roma ile Parthhia arasında bir türlü çözülemeyen bir problem olarak kalmıştır. M.Ö 36 yılında Antonius ile başlayan mücadeleler sırasıyla Augustus, Tiberius, Caligula, Nero, Vespasian, Trajan, Marcus Aurelius zamanında gerçekleştirilmiştir (Akşit, 1976: 226).

İmparator Theodosius'un ölümüyle İ.S. 395'te Roma Devleti kesin olarak ikiye ayrılmıştır. Batı Roma İ.S. 476'da yıkılmış, merkezi Konstantinopolis olan Doğu Roma İmparatorluğu "Bizans İmparatorluğu" olarak 1453 yılına dek varlığını sürdürmüştür (Tekin, 2008: 309).

İKİNCİ BÖLÜM

YEREL KÜLTLER VE DIŞARDAN GELEN KÜLTLER

2.1. YEREL KÜLTLER

2.1.1. Kybele Ana Tanrıça Kültü

Tanrıçanın kimliği, içinde ***Matar*** sözcüğünün genellikle bir sıfatla birlikte bulunduğu Paleo-Phrygçe yazıtlarca teyit edilir. Bithynia ve Köhnüş Vadisi'nde birer yazıtta bulunan bir sıfat, ***Kybeleia***, Phryg dilinde "dağ" anlamına gelir ve tanrıçanın Yunan ve Roma dinindeki adı Kybele'nin kaynağıdır (Roller, 2012: 215).

Ana Tanrıça Kültü Neolitik Çağ'dan itibaren hep karşımıza çıkan bir kavramdır. Çok tanrılı din inanışının yaygın olduğu Eskiçağ toplumlarında "Doğa Tanrıçası" olarak kabul edilen ve tapınım gören Ana Tanrıça tasvirlerine yoğun olarak rastlanmaktadır. Üst Paleolitik Çağ'dan itibaren Avrupa'daki çeşitli mağaralarda yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkan heykelcikler Ana Tanrıça kültünün ilk örnekleri olarak görülmektedir.

Ana Tanrıça kavramı esasında sadece belli bir merkez ile ilişkilendirilmeyecek kadar geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. Doğum, çoğalma ve üreme gibi neslin devamlılığı şeklinde gelişen bir yanıyla bereket ve verimliliği vurgulayan bu kavram geniş bir zaman diliminde her uygarlıkta kendine özgü bir şekilde tezahür etmiştir.

Doğuş ve çoğalma ile ilgili bütün prosesülerde kadın en önemli yeri işgal etmektedir. Bu figürinlerle bereket riti ve insanlığın çoğalma arzusu arasında büyük bir ilişki vardır. Paleolitik sonrasında daha ilerlemiş medeniyetlerde gördüğümüz "Ana Tanrıça" ya da *"Magna Mater"* kültünün insanlık tarihindeki ilk örnekleri Üst Paleolitikte steatopij(kalçaların yağlılığı) kadın figürinleri ile başlamıştır. Bu kült, Neolitik, Kalkolitik devirlerde de devam etmiştir. Neolitik kadın figürinlerinin en güzel örnekleri Önasya'dadır (Yalçınkaya, 1973: 203).

Bereket Tanrıçasının kült figürleri olarak kabul edilen bu eserler, Hepat, Kubaba, Kybele, Magna Mater gibi bereket tanrıçalarının, Mezopotamya'da ise İştar, İnanna, Ninlil veya Ninhursag gibi Mezopotamya tanrıçalarının öncülü sayılmaktadır (Morsch, 2002: 148).

Ana Tanrıça'ya Yunanistan ve Roma'ya ait şiirlerde, övgülerde ve dinsel anıtlarda rastlanmasına rağmen onun asıl yurdunun Anadolu olduğu ifade edilir ve hem ismine hem de tasvirlerine ilk olarak Anadolu'nun merkezinde yer alan Phrygia'da rastlanır (Aydoğdu'dan aktaran Ersoy,?: 3).

Geniş bir coğrafyada yayılım alanı bulan Ana Tanrıça Kültü farklı isimler de almıştır. Bunlardan bazıları şunlardır; Vuruşema, Kubaba, Kybele, Lat, Ma, Hepat, Marienna, Rhea ve Artemis'dir.

Phryg Ana tanrıçasını ya da onların verdikleri adla Kybele'yi panteonlarına uyarlamış olan Yunan ve Romalılar üzerinde güçlü bir etki bırakan bu karakter esasında Phryg kültüdür (Roller, 2012: 202).

Kybele, Romalılar tarafından Magna Mater (Ulu Ana) adıyla İtalya'ya götürülerek, bütün Avrupa'da bu adla saygı görür ve Kybele'nin Roma'ya aktarılışında Kybele'yi barındırdığına inanılan kara taş, kültün kadimliğini kanıtlar. Çünkü kaya, toprak ananın en eski simgelerindendir. Annelerin koruyucusu olarak kabul edilen ve 'toprak ana' olarak da tapınılan tanrıça, Roma'da "Tanrıların, Devletin ve Yaşamın Anası" olmuştur. Kybele kültü, Romalı resmi makamların karşı çıkmalarına rağmen, İmparatorluk sonuna değin yaşar ve bu dönemde tanrıçanın koruyuculuğuna büyük saygı duyulur (Kurt'dan aktaran Ersoy,?: 4).

Nitekim Tarihçi Titus Livius'da bize Büyük Ana (Magna Mater)'nın Roma'ya getirilişi ile ilgili olayları geniş olarak anlatmaktadır. Bu anlatılanlardan, tanrıça Kybele'nin Pergamon (Bergama) kralı I. Attalos'un (İ.Ö 241-197) yardımıyla Pessinus'dan Pergamon'a ve oardan da Roma'ya Sibyl kitaplarının önerisi üzerinde, İ.Ö. 204 senesinde "Kent Koruyucu" özelliği ile geldiğini ve Tiber Nehri ağzında Roma'nın en temiz iki kişisi –Scipio Nasica ve Claudia Quinta tarafından karşılanarak Roma'da Victoria tapınağına, daha sonra da Palatinus tepesinde yapılan kendi tapınağına yerleştirildiğini öğreniyoruz (Çapar, 1979: 174-175).

Bunun dışında Kybele tapınım uygulamaları hakkında da bilgi sahibiz ve bu uygulamalarla ilgili Anadolu'da ki tapım gelenekleriyle benzerlikler olduğunu öğreniyoruz.

Kybele tapınımının ritleri ile ilgili olarak Cumhuriyet devrinden az kanıt bulunmakla beraber, tapınım merkezi Phrygia'daki esas uygulamaların Roma'da da taklit edildiği açıktır. Çünkü bir defa tapınım, parlak renkli giysiler içinde, göğüslerinde tasvirler olduğu halde merasim alayı içinde hareket eden ve Büyük Ana'nın şerefine flüt ve tympanum çalan Phrygialı bir rahip ile bir rahibenin sorumluluğunda idi. Phrygia ve Hellas'da olduğu gibi Roma'da tanrıçanın rahipleri bayramlarda evden eve dilenmek suretiyle tapınımın yaşaması için para topluyorlardı. Cicero rahiplere verilen bu ayrıcalığın halkın düşüncesini boş inançlarla doldurduğunu ve mali bakımdan kendilerini bitip tükettiğini söylemektedir. Yine Ovidius ve Arrianos'daki kayıtlara göre, "Lavatio" denilen tanrıçanın yıkanma seremonisi ile tanrıçaya ilişkin yas günü (Dies Sanguinis) de Phrygia kökenli idi. Severius'da Romalıların Phryg tarzına göre tapındıklarını söylemektedir (Çapar, 1979: 179-180).

İmparatorluk döneminde ve imparatorlardan Claudius (İ.S. 41-54) tarafından tanrıçaya senelik bir kutlama merasiminin düzenlenmesi de ilginçtir. Bu merasimin imparator tarafından kurulmadığı, fakat Phrygialı örneğinin daha mükemmel biçimde canlandırılmasının söz konusu olduğu Roma yazarlarınca belirtilmektedir (Çapar, 1979: 180).

Bunlardan başka, senelik festivalin parçası olmayan ve fakat büyük önemi olan bir ayin de Taurobolium (Boğa kurbanı) ve bunun değişik biçimi olan Criobolium (Koç kurbanı) idi. Seremoninin ortaya çıkışı, İ.S. 105 senesine ait Pergamon'dan ele geçen bir yazıtta ilk kez görünür ve kutlama ile ilgili en eski belge niteliğini taşır. Yazıtta Dea Celestis tapınımı hakkında bilgiler vardır. Herhalde bu tanrıça, Kybele ile özdeşleştirilmiştir (Çapar, 1979: 181).

Yukarıda ifade edilen bütün uygulamalar, Roma'da ele geçen arkeolojik ve filolojik belgeler, tanrıçanın tapınımı ile ilgili olarak Phrygia kökenine açıkça işaret etmektedir. Birçok uygulamanın Anadolu'da ki orijinlerinin geliştirilerek gerçekleştirildiğini anlamaktayız.

"Ana Tanrıça" kavramı, köken olarak Anadolulu olarak kabul edilmekte olup bu kavramın, farklı dönemlerde, farklı uygarlıkların ritüellerinde yer aldığını biliyoruz. Anadolu özelinde Neolitik döneme kadar geri giden bu tapınım objesi tasvir biçimleri ve isimleri farklı olarak varlığını devam ettirmiştir.

Çatalhöyük bu merkezlerin başında gelmektedir. Çatalhöyük ve Hacılarda yapılan kazılarda Ana Tanrıça inancının İ.Ö. 6500-7000 tarihlerine dek uzandığını görmekteyiz. Bu buluntular Ana Tanrıça inancının Anadolu kökenli olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. "Oturmuş durumda, kalın kalçalı, göbekli, dolgun memeli bir tanrıça, kollarında çok daha ufak boyda bir erkek figürü taşımakta; bu figür göğsüne yapışmış, üstüne tırmanmış gibidir. Bu erkek,

Tanrıçanın hem çocuğu, hem sevgilisidir, ileride efsanesi anlatılacak Attis'in ta kendisidir. Oturmuş, ya da doğurmak pozunda olan tanrıça ise iki yanındaki iki aslana dayanmaktadır. Tıpkı çok sonraki heykellerinde görüleceği gibi, ***"potnia theron"*** yani hayvanların kraliçesi, doğaüstüne sonsuz egemenliğin bir simgesi olarak aslanı yanından ayırmamaktadır. Kalın kalça, meme, karın altının br üçgen biçiminde belirtilmesi gibi motifler analığı ve dişiliği simgelemek bakımından Kybele'den Artemis'e kadar büyük ana tanrıça imgelerinde bulunmaktadır (Erhat 2004: 183).

Asur Ticaret Kolonileri Çağı veya Kültepe Devri de denilen zaman diliminde daha gerilere gidildiğinde, yani yazısız devirlerde dikkatimizi kilden yapılmış bazı tanrıça figürünleri çekmektedir. Genellikle üreme organları göze batar biçimde belirtilmiş olduğu halde tasvir edilmiş olan bu figürünlerden Anadolu'nun Dündartepe, Etiyokuşu, Tilmenhöyük, Canhasan, Horoztepe, Beycesultan, Hacılar ve Çatalhöyük gibi kazı yerlerinde birçok örnekler ortaya çıkarılmıştır. Özellikle Hacılar ve Çatalhöyük'teki tanrıça figürünleri, "Vahşi Hayvanların Egemeni" motifini vurgulayan vahşi hayvanları ve tahtta oturuşları ile kendilerinden sonraki devirlerin Kybele düşüncesi ve tasvirleri üzerinde etkili olmuş gibi görünürler (Çapar, 1979: 205).

İ.Ö. II. binyıl Hitit dünyasında ise dine verilen önem Ḫattuša arşiv belgelerinden bilinmektedir. Orta Anadolu'da hüküm sürmüş bu uygarlığın diğer adının "1000 Tanrılı Halk" olduğunu biliyoruz.

Bu bilgiden hareketle Hititlerin başkenti Ḫattuša (Boğazköy)'ta yapılan kazılarda ele geçen belgelerin büyük bir kısmı dinsel niteliktedir. Bu belgelerden 13 tanesinde Kubaba ismine rastlanmıştır. Bu metinlerde tanrıçanın niteliklerine ve tapınımına ilişkin belgeler bulunmamaktadır. Sadece kurban sunulan tanrılar arasında, bazen de eşi Karhuha ile adı geçmektedir. Bu belgeler de gösteriyor ki, Kubaba ve tapınımı, İ.Ö. II. binyılda Hititler zamanında az önemsenmekle beraber mevcuttur (Çapar, 1979: 202).

İ.Ö. I. binyılda ya da Geç Hitit Beylikleri döneminde bu kült ile ilgili uygulama artık gelenekselleşmiş olarak devam etmektedir. Burada hemen belirtelim ki Hellen-Latin kaynaklarında "Kybebe", "Kybele", "Kybeke" gibi isimler altında tanıdığımız tanrıça, bu dönemde eski Anadolu lehçelerindeki adıyla yani "Kupapa/Kubaba" olarak anılmaktadır (Çapar, 1979: 198).

İ.Ö. I. binyıl tasvirlerinde nar ve ayna gibi sembollerle tasvir edilmiştir. Yanı sıra pileli uzun bir giysi giymiş, kutsal hayvanı aslanı ile dik arkalıklı bir taht üzerinde oturmuş ve bu ikincisi tanrıçanın geç devir tasvirlerinde çok sık kullanılmıştır. Karakteristik bir baş giysisi olan (polos) tanrıçadır. Bu başlık Karkamış'ta olduğu gibi rozetlerle süslü bir polos veya dik başlık biçimindedir. Yazılıkaya baş tanrıçasının da başlığı benzerlik bakımından ilginçtir. Özetle, Geç Hitit devrinde Kubaba tapınımı özellikle Karkamış ve yöresinde merkezlenmiş görünüyor. Bu dönemde Karkamış ve Tabal arasındaki ilişkilerin somut bir kanıtı olan Karaburun Hitit Hiyeroglif yazıtı bu iki bölge arasındaki ilişkiyi belgelemektedir. Bunun sonucunda

Phrygia ve Tabal ülkeleri arasındaki muhtemel kültür alışverişi sonucu tanrıçanın Phryglere geçmesi kuvvetle muhtemeldir (Çapar, 1979: 201).

Tanrısal bir kavramın farklı zaman dilimlerinde farklı adlandırmalarla olsa da özünde aynı külte tapınımından hareketle farklı coğrafyalarda var olan panteonlara dâhil olduğunu görmekteyiz. Phrygler aracılığıyla Roma'ya aktarılan o zaman ki adıyla Kybele'nin esasında Anadolu'nun yerel bir kültü olduğunu ve Neolitik dönemden itibaren farklı adlandırmalarla ve sembollerle bir kült olarak tapınılmaya devam edildiğini anlamaktayız.

Ana Tanrıça kültünün belirgin biçimde görüldüğü bir bölgede Yazılıkaya Midas anıtıdır. Bu bölgede küçük kırsal tapınım alanları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Üçgen biçiminde bir çatı, altında bir taş duvar, duvarın içinde de çokluk bir niş oyulmuştur ve nişlerin kimisinde ayakta bir tanrıça heykeli görülmektedir. Tapınakların bazılarında tanrıça heykelinin iki yanında ön bacaklarını tanrıçaya dayamış iki aslan vardır, tanrıçanın da, aslanlarında seks yerleri zamanla aşınmıştır. Buraya Ana Tanrıça'ya tapınmaya gelen duacıların Kybele'nin simgelediği bereket ve doğurganlıktan pay almak için seks yerlerine dokunup onları aşındırdıkları bellidir. Ev biçimindeki bu basit tapınaklar Phrygia'da Kybele dinini kentler dışına da taştığını, bütün doğaya yayıldığını gösterir (Erhat 2004: 183).

Midas kenti ve Phryg Vadileri'nde yer alan kayalara oyulmuş anıtsal ya da küçük ölçekli kült anıtları, Phryglerin doğayı tüm canlılığı ile simgeleyen Ana Tanrıça Matar Kubileya'ya duydukları derin saygı ve bağlılığı yansıtır. Fasadlar (yapı ön cephesi) sunaklar ve nişlerden oluşan bu anıtların mimari tasarımları birbirinden farklı olsa da hepsi işlevsel olarak Ana Tanrıça Matar Kubileya kültüne adanmış birer açık hava tapınağıdır (Sivas, 2012: 137).

Ana Tanrıça kültü birçok mitolojik öyküde de karşımıza çıkmaktadır. Bu da Ana Tanrıça'nın farklı adlar almasına ve değişik kültürlerce tanınmasına yol açmıştır. "Kültepe tabletlerinde *Kubaba* olarak rastlanır, Lydia'da adı *Kybebe*, Phrygia'da *Kybele* olarak geçer, Hitit kaynaklarında *Hepat* diye adlandırılır. Komana Pontika (Tokat bölgesinde Gümenek) ve Kayseri yöresindeki Komana Kappadokika (Şar) kentlerinde adı çok eski bir Anadolu adı olan *Ma*'dır. Sümer'de *Marienna*, Hitit'te *Arinna*, Mısır'da *Isis*, Syria'da *Lat*, Girit'te *Rhea*, Ephesos'da *Artemis*, İtalya'da Nemi gölü bölgesinde Venus, Ana Tanrıça'nın aldığı değişik adlardır (Erhat 2004: 184).

Ana Tanrıça'nın en önemli miti Attis mitidir. Tanrıça Attis (ya da Attes) adlı bir delikanlıya tutkundur (Agidistis), onu Pessinus kralının (kimi kaynaklarda kral Midas'ın) kızıyla evlenmek üzereyken düğün yerinde birden karşısına dikilerek çıldırtır ve kendi kendini hadım etmesini sağlar. Attis kendi kestiği hayalarından akan kanla toprağı sular, bitkilerin fışkırmasına yol açar ve bir çam ağacına dönüşür (Erhat 2004: 184-185).

Kurt M'nin çalışmasında belirttiği üzere "Attis erkekliğini keserek kendini nasıl tanrıçaya kurban ettiyse, Kybele'nin başrahibi de kanlı bir törenle kendi eliyle kendini hadım etmek zorundaydı. Attis efsanesinde simgelendiği gibi akan kan ve yitirilen erkeklik gücü daha evrensel bir nitelik kazanarak bereket ve canlılığın daha geniş bir alana, bütün doğaya geçmesini sağlar." (Erhat 2004: 185)" Ana Tanrıça kültü toplumlarında bu mite bağlı olarak gelişen ritüellerde, ilkbaharda ormandan bir çam ağacı kesilir ve Kybele tapınağına getirilir ve orada bu ağaca bir tanrı gibi muamele edilir. Attis için o gün ya da gece yas tutulur, sonrada saygıyla gömülür. Törenin son gününde ise Attis'in dirilişi kutlanır" (Aktaran Ersoy 2007: 7).

Çimen Ü.'ye göre İngilizce'deki kurban "sacrifice" sözcüğü Latince "bütünleştirmek" ya da "kutsal yapmak" anlamlarına gelen "sacer facere"' den türer. Bozulmuş dengenin yeniden inşası için kan dökmek gerektiğine inanılmış olması, kanın yaratıcı gücü sayesinde dengenin yeniden kurulabileceğine inanılmasındandır (Aktaran Ersoy 2007: 7). Yazılı kaynaklar Kybele'nin en fazla Pessinus'taki tapınımı hakkında bilgi vermektedir. Ana Tanrıça'ya Pessinus'ta bir idol olarak tapınılmaktaydı. Ana tanrıça'ya bu tapınım kenti dini bir merkez haline dönüştürmüştü. Bu dini merkezin başında da rahipler bulunuyordu.

Güngör'ün çalışmasına göre: Bunlardan biri Attis'in adını taşıyordu ve emri altında gallus denen rahipler vardı; gallusların erkeklikleri giderilmişti ve bu ameliyatı dinsel tapınmanın coşkunluğu içinde kendi kendilerine uygularlardı. Galluslar'ın bu hareketi, Attis'in kendi

erkekliğini gidermesini taklitten başka bir şey değildi. Bu vahşi olayla tanrıçanın bahar bayramı kendine özgü bir biçim alırdı (Aktaran Ersoy ?: 8).

Komana ve Pessinus'ta bulunan tapınım merkezleri Hititlerin egemen olduğu dönemde siyasal güçle aralarını her zaman iyi tutmuşlar fakat dinsel alanda kralı işlerine karıştırmamışlardır. Klasik çağlarda Ana Tanrıça tapınımının yayılmasını sağlayan bu rahipler Anadolu ve Yunanistan'da hoş karşılanmamışlardır. Buna rağmen Ana Tanrıça dininin gizemi ve mistik havası dinin Phrygia uygarlığı eliyle Phokaialılara, Fransa ve Marsilya'ya kadar yayılmasını sağlamıştır ve Ana Tanrıça kültü bu topraklarda da saygıyla kabul görmüştür.

Kybele adına İtalya'da hiç rastlanmamasına rağmen Phrygialılar'dan söz edilir. Phrygialı'lar Troia savaşında Troialılara yardıma gelmişlerdir. Bu da iki uygarlık arasında kültürel ilişkiler ve yakınlığın başlamasına sebep olmuştur. Phrygia'nın uğradığı bir amazon saldırısında Priamos onlara yardım etmiştir. Bundan sonra şaşırtıcı bir şekilde Troialılar da Phrygialı olarak anılmıştır. "Bir kültür taşıyıcısı olarak Phrygialıların Troialıları da simgelemek için kullanılmaları ne zaman ve nasıl başlar? Herhalde şairler, özellikle tragedya yazarları şiir dilinde bu iki ulus adını karıştırmışlardır, ama bu olay sonradan çok önemli sonuçlar doğurmuş, Roma'nın Aienas'ı kurucu ata olarak benimsemesiyle Phrygia uygarlığını da kültürünün kaynağı saymış, Ana Tanrıçanın da bu kültür göçüyle birlikte Roma'ya alınmasını sağlamıştır. Manga Mater'in Roma'ya nakli din tarihinde eşine rastlanmayan bir olaydır" (Erhat 2004: 186).

Ana Tanrıça'nın Roma'ya gelmesi bazı siyasi sonuçlara da sebep olmuştur."İ.Ö. 204 yılında Pessinus'taki meteortaşı törenle Roma'ya aktarılmış ve Palatinus tepesine tapınağı kurulan Magna Mater'in şerefine Megalensia denilen bayramlar kutlanmaya başlanmıştır. Bu olay da kritik bir döneme rastlar: Roma Afrika seferlerine çıkmak üzeredir, imparatorluğu kurmaya yol açacak yayılma politikası yürürlüğe girmektedir. O sırada Roma'da bir taş yağmuru olur, halk heyecana kapılır, yeni ve daha köklü inançlara özlem duyulmaktadır. Magna Mater bu gereksinmeyi karşılamış olacak ki, yeni dini kutlamakta şairler ağız birliği ederler" (Erhat 2004: 186). Böylelikle Ana Tanrıça Roma'da yerini pekiştirir ve saygınlığı artar. Ana Tanrıça ile birlikte Anadolu'nun ve Doğu Akdeniz'in kapıları Roma'ya açılmıştır ve Ana Tanrıça aralarında bir kültür köprüsü vazifesi görmüştür.

Roma Pergamon krallığını miras yoluyla elde edince Anadolu'daki egemenliği de artmıştır. "Denebilir ki Romalılara doğunun kapılarını açan Anadolu'nun yerlisi ve simgesi olan Ana Tanrıça'dır. Onunla ilişki kurup Batı ile Doğu arasında köprü atmak ve kültürünün yoksun olduğu bir temeli kültür beşiği Anadolu'da arayıp bulmak Roma'nın siyasal dehasına bir örnektir. Başta Augustus olmak üzere imparatorların hepsi hiç tükenmeyen bir özü gelip Anadolu'dan almışlardır. Eşsiz bir uygarlık ve kültür temeline oturtmayı başardıkları kültürleri böylece hem İtalya'da, hem Anadolu'da geliştikçe gelişmiştir. Bunun simgesi de binlerce yıl öncesi gibi

Roma'nın egemenlik çağında da gene aynı tanrıça, hangi adla anılırsa anılsın, Anadolu'nun büyük Ana Tanrıçasıdır (Erhat 2004: 187).

Kartacalılar ile Romalılar arasında gerçekleştirilen II. Kartaca Savaşları sırasında Roma'nın galip gelmesi için Sibilla bilicilerine başvurulmuş ve onlarda Kybele'nin kutsal siyah meteor taşının Roma'ya taşınması halinde zaferin elde edilebileceği kehanetinde bulunmuşlardı. Bunun üzerine, Anadolu'dan Roma'ya Magna Mater'in, kutsal taşı getirilmiştir (Çapar, 1979).

Anadolu'da İ.Ö. 6.binyıldan itibaren farklı kültürler tarafından benimsenen Ana Tanrıça; Kubaba, Kybele, Kubile, Matar Kubile, Nana, Marienna, Dindymene, Sipylene gibi isimlerler temsil edilmektedir. Phryglerin Ana Tanrıça kültünü, Anadolu'ya göçlerinden sonra benimsedikleri düşünülmektedir (Algan-Ongar, 1998:168).

2.1.2. Apollon Kültü

1903 yılında U. von Wilamowitz-Moellendorff (1921), Apollon'un, Lykialı olduğunu ileri sürmüştür. Apollon'un annesi Leto'nun adının Lykçe "Lada" dan geldiğini ve anlamının kadın olduğunu belirtir. Apollon'un sıfatlarından Apollon Lykeios'un, tanrının Lykialı olduğunu kanıtladığını ileri sürer. Ayrıca Apollon ve Artemis'in silah olarak ok ve yay kullanmalarının barbar kökenlerini gösterdiğini ve diğer Olympos tanrıları gibi ayağında sandalet yerine, Artemis'le beraber Batı Anadolu kökenli bot giydiğini vurgular. İleri sürdüğü tezin son savunması olarak da, Apollon'un, Iliada'da Troialıların

yanında yer alışını ve Akhilleus'a karşı düşmanlığını kanıt olarak gösterir. Sonuç olarak da, Apollon'un kültünün olasılıkla eski bir külte dayandığını ve Homeros'un da, bu kült bilgilerini yapıtında kullandığını ileri sürer. Köken tartışmasında Hitit kaynaklarında geçen Apulunas adlı tanrının, Apollon olabileceği de ileri sürülmüştür (Erhat, 2002:44-48).

Apollon kâhin, kehanet dağıtan tanrı olarak görülürdü. Tanrının Python yılanını öldürme söylencesi bu kimliği ile ilişkilidir. Themis tapınağının koruyucusu olan Python yöredeki tüm canlılara zarar veriyordu. Ayrıca Leto çocuklarına hamile iken, kıskanç Hera, Leto'yu izleme görevini bu Python'a vermişti. Python'u öldüren, Apollon, Delphoi'da kehanet merkezini kurup, Python'un anısına Pythia Bayramlarını ve yarışmalarını kurar (Burkert'ten aktaran Parlak, 2012: 4).

Apollon, müziğin, dansın, şiirin tanrısı tüm güzel sanatların ve bunlarla ilişkili esin tanrıçaları, dokuz Mousa'nın tanrısıdır. Apollon, Admettos'un sığırlarına çobanlık yaptığı sırada yeni doğan Hermes, kundağından çıkıp, sürüyü çalar. Apollon, sürülerini Hermes'in çaldığını öğrenir ve Zeus'a şikâyet eder. Ancak Zeus henüz yeni doğmuş bir bebeğin bunu yapamayacağını ileri sürerse de, Apollon'un ısrarı karşısında, Hermes gerçeği anlatır ve sürüden sadece iki ineği öldürüp, on iki Olympos tanrısına sunmak üzere on iki parçaya ayırdığını söyler. Apollon'un, on ikinci tanrı kim sorusuna da, Hermes'in yanıtı "ben, hizmetkârınız" olur (Graves'ten aktaran Parlak, 2012: 4).

Apollon kentlerin kurucusu ve iyi yasalarının garantörüydü. Uyumlu yasaların yaratıcı ve koruyucusu olan tanrı sayesinde vatandaşların uyumlu olabildiklerine ve barış içinde yaşadıklarına inanılıyordu. Toplum ve polis'in gelişmesi bu uyuma bağlıydı ve bunu sağlayan da aynı müzikteki harmoniyi sağlayan Apollon'du (Graves'den aktaran Parlak, 2012: 5).

Hitit metinlerinde kapı tanrısı ***Apulunas*** adı geçer. Tanrının bu kapıların koruyucusu kimliği olasılıkla Babil kültünden alınmıştır (Simon ve Himer 1980). Babil'de kapı tanrısı aynı zamanda güneş tanrısı olan Şamaş'tır ve Apollon bu kimliğini de Şamaş'tan almıştır. Şamaş aynı zamanda "epiphani"si (kapı aralığından insanlara görünme) ile tanınır. Tanrı Apollon da zaman zaman epiphani yapar. Didyma'da yılda bir kez tanrının epiphani yaptığına inanılıyordu. Didyma tapınağındaki bilicilik odasının, pronaos'a bakan kapısı, Apollon'un epiphani kapısı idi (Simon'dan aktaran Parlak, 2012: 5).

Apollon'un Anadolu kökenli bir tanrı olduğuna dair bir başka görüş ise Eliade'nin "Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi" adlı kitabında da belirtilmiştir. Lykia'da Patara, Karya'da Didyma, İyonya'da Klaros vb. başka birçok Olympos tanrısı gibi, o da Yunanistan anakarasındaki kutsal yerlerine sonradan gelmiş izlenimi vermektedir. Ayrıca bir Anadolu köyünün yakınında keşfedilen bir Hitit yazıtında, Apulunas, "kapıların tanrısı" ismi okunabilmiştir (Eliade, 2000:329-330).

Bu görüşü Nilsson'un "Greek Folk Religion" adlı çalışmasındaki ifadesiyle karşılaştırabiliriz. Nilsson'un hatırlattığı gibi, klasik Yunanistan'ın Apollon'u da aynı unvana sahiptir (Nilsson, 1972: 79).

Anadolu'da antik kaynaklarca adından en fazla söz edilen kült oluşumu Didyma Apollon'udur. Apollon'un Didymeus sıfatının, Yunanca ikizler anlamına gelen *"didymos"* kelimesinden türetilerek, kardeşi Artemis ile birlikte tapınım görmüş olduğu söylenmektedir. Sıfatın tanrı ve tanrıçayı ifade ettiği ve iki tapınağı işaret ettiği düşünülür (Bean' dan aktaran Parlak, 2012: 8).

Kaunos'ta, kentin yerel baştanrısı Basileus Kaunios'un teras tapınağı ve çevresini kapsayan temenos alanı, ele geçen iki adet stel ve Apollon başından anlaşıldığına göre Hellenistik Çağ ile birlikte Apollon kutsal alanı olarak işlev görmeye başlamıştır. Stellerin ilkinde, "Apollon tapınağında" ifadesi yer alırken ikincisinde diğer tanrılarla birlikte Apollon'un adının da geçtiği görülmektedir (Taşlıklıoğlu'dan aktaran Parlak, 2012: 7).

Apollon'un Halikarnassos'daki sıfatlarından ikincisi Arkhegetes ise, öncü rehber, kurucu anlamlarını içermektedir (Taşlıklıoğlu'dan aktaran Parlak, 2012: 7).

Aigai kentinde ele geçen iki yazıt üzerinde Apollon'un, Khresterios sıfatı ile anıldığı görülmektedir (Taşlıklıoğlu'dan aktaran Parlak, 2012: 9).

Troas bölgesinde, MÖ. 311'de İskender'in komutanlarından Antigonos "synoikIsis" uygulaması ile bölge kentleri Hamaksitos, Kebren, Skepsis, Neandria, Kolonai ve Larissa'yı birleştirilmiş ve Aleksandria Troas'ı kurmuştur (Akalın, 2003). Kentin kutsal alanı Smintheion, bölgenin en önemli kült merkezidir. Apollon'un burada, Smintheos sıfatı ile tapınım gördüğü yazıtlar aracılığı ile bilinmektedir (Schwertheim'den aktaran Parlak, 2012: 9).

Smintheos kültünün, Girit ve Kıta Yunanistan üzerinden bölgeye gelmiş olabileceği yönünde çeşitli görüşler vardır ancak Kıta Yunanistan'da külte işaret edebilecek kesin belgeler yoktur (Özgünel'den aktaran Parlak, 2012: 10). Dolayısıyla gelen göçmenlerin kültle burada tanışmış olmaları daha akla yatkın görünmektedir. Antik Çağ'da Apollon adında bir tanrı olduğunu bildiren en eski kaynak olan Homeros'un metninde, tanrının Smintheos sıfatı ve Anadolulu karakteri ile yer alması; bölgede, dolayısıyla Anadolu'da Apollon kültünün köklülüğünü ve önemini açıkça gözler önüne serer. Ayrıca yerli Mysia dilinde fareye "sminthos" denmesi, kültün bölge dışında tanınmıyor olması, kültün özgün olduğu yönündeki güçlü kanıtlardır (Özgünel'den aktaran Parlak, 2012: 10).

Apollon, yoğunluklu olarak Kıta Yunanistan'da kullanılan "propylaios" sıfatını almış olmasına rağmen, ikonografik olarak farklı özellikler göstermektedir. Tanrının çift ağızlı balta taşıyan, çift ağızlı balta ile özdeşleştirilen biçimleri, farklı sıfatlar altında olsa da, Lydia (Taşlıklıoğlu'dan aktaran Parlak, 2012: 14)daha önce andığımız Troas

ve Karia (Küçükeren'den aktaran Parlak, 2012: 14)bölgelerinde de karşımıza çıkar.

Lydia devletine başkentlik yapmış olan Sardes'te, Apollon kültünü belgeleyen Lydia dilinde yazılmış ve İ.Ö. V. ve IV. yüzyıllara tarihlendirilen iki yazıtta Apollon ve Artemis ile birlikte anılmaktadır (Taşlıklıoğlu'dan aktaran Parlak, 2012: 15).

Antik kaynaklardan anladığımız üzere, Apollon kültü, kentte erken dönemlerden itibaren varlık göstermiştir. Külte ilişkin yazıtlar ise en erken İmparatorluk Çağı ile birlikte görülmeye başlamaktadır. Roma İmparatorluk Çağı'nda Patara kehanet ocağının, Delphi ve Delos ile yarışabilecek kadar ünlü ve değerli olduğunu, Rhodiopolis'de tespit edilmiş olan bir yazıtın ışığında söyleyebilmek mümkündür. İmparatorluk Çağı'na tarihlendirilen diğer yazıtlarda, Apollon'un, ata kültü ile ilişkilendirilebilecek, aile ve aile bireylerini koruyan, gözeten tanrı vasfını öne çıkaran, Patroos sıfatı ile anıldığı görülmektedir. Söz konusu sıfatın, Lykia bölgesinde Kadyanda, Rhodiapolis, Oinoanda, Balboura ve Kyanis gibi kentlerde ele geçen yazıtlarla yaygın bir şekilde tanımlanabiliyor olması nedeniyle Apollon Lykia Birliği'nin baş tanrısı olarak değerlendirilmektedir (Taşlıklıoğlu'dan aktaran Parlak, 2012: 16).

2.1.3. Dionysos Kültü

Çeşitli buluntular ışığında, Tanrının kökeninin Geç Hitit Dönemine ait olabileceği düşünülmektedir. İ.Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen İvriz Kaya Kabartması'nda Kral Warpalawas, bitkilerin ve

doğanın tanrısı olan Tarhunzas'a tapınırken betimlenmiştir. Burada tanrı buğday başağı ve üzüm salkımı ile gösterilmiştir (Akurgal'dan aktaran Parlak, 2012: 18).

Dionysos'a Bakkhos, Bromios, Euhios, Iakkhos ve Iobakkhos diye seslenilmektedir (Erhat'tan aktaran Parlak, 2012: 18). Bunlardan "Bakkhos" adı, Bakkhus tanrısının coşkusuna kapılıp, dininin gizemine erişmek anlamına gelen "bakkheuo" fiilinden türemiştir ve tanrının Latinleşmiş adıdır (Dürüşken'den aktaran Parlak, 2012: 18). Bromios, "gürleyen, gümbürdeyen" anlamına gelen sıfattan oluşan ses benzetmesidir, Euhios, "Euhoy" ya da "Euhay" gibi coşkulu bağırtmalardan türeme bir isimdir; Iakkhos, çığlık anlamına gelen Iakkhe'nin eril biçimi ve bir ses benzetmesidir (Erhat'tan aktaran Parlak, 2012: 18).

Tanrının doğumuna ilişkin söylenceye göre Demeter, kızı Persephone'yi Zeus'tan korumak için Sicilya'da gizli bir mağaraya saklar ve etrafına korumalar diker; fakat bir yılan kılığında mağaraya giren Zeus, Persephone ile ilişkiye girer ve Dionysos dünyaya gelir. Zeus'un Dionysos'u kendi varisi ilan etmesi üzerine çileden çıkan Titan'lar, Dionysos'u parçalar ve uzuvlarını kaynatıp şişe geçirerek ateşe tutarlar. Ancak Tanrıça Athena, Dionysos'un kalbini kurtarmayı başarır. Zeus, bu duruma çok öfkelenir ve yıldırımlarıyla Titanları bozguna uğratır. Apollon, Dionysos'un uzuvlarını ve kalbini alarak, yeniden doğması için Parnassus Dağı'na bırakır. Zeus'un bozgununa uğrayan titanların küllerinden meydana gelen insan ırkı, Orphik

inancın temellerini oluşturur (Hançerlioğlu'ndan aktaran Parlak, 2012: 20).

Tanrı, şarap ve sarhoşluk yoluyla insanlara doğanın sırlarına ve gücüne ulaşma yetisi aşılar. İnsanları çılgın eğlence törenleriyle tanıştırır. Günümüzde alt tabaka diye isimlendirilen yoksul ve ezilmiş halk yığınları şarabın etkisiyle sarhoş olarak kendi eksik özelliklerini tanrılaştırmışlardır. Şarap içerek bu tanrıyı içlerine aldıklarını ve hatta onu çiğ çiğ ve diri diri yediklerini düşünmektedirler (Hançerlioğlu'ndan aktaran Parlak, 2012: 23).

Dionysos bitkileri, asmayı, üzümü ve şarabı temsil eden bir doğa ve ilham tanrısıdır. Tıpkı diğer doğa tanrıları gibi doğa ile iç içedir, dağlar, ormanlar, yabani hayvanlar ve yaratıklar kültün vazgeçilmez parçalarıdır. Ancak, O yalnızca doğayı temsil etmekle kalmaz insan ile doğanın birlikteliğini temsil eder, insana doğayı tanıma, anlama ve onun bir parçası olma fırsatını verir. "Luaios" (keder dağıtan), "meilikhios" (yumuşatıcı), "eleuthereus" (özgürlük verici) ve "mousagetes" (Musa'ların başı) lakaplarıyla (Hançerlioğlu'dan aktaran Parlak, 2012:24). da tanınan Dionysos'un şerefine düzenlenen şenlikler, cümbüşler ve oyunlardan oluşmaktaydı.

Baharı karşılamak için düzenlenen bu festival sırasında, yeni evlenecek çiftler çiçekler ve sarmaşıklar ile süslenerek, ilk birleşmelerini yaşayacakları, kırlık alanlara giderlerdi. Böylelikle eşler, doğa ile bir bütün haline gelir ve doğadaki mevsimsel

değişimler ile birlikte, ilk cinsel birleşmeleri sonucunda, erkek ve kadın olarak geri dönerlerdi (Thomson'dan aktaran Parlak, 2012: 25).

Tanrı adına gerçekleştirilen bir diğer bayram olan Lenaia'da dramatik yarışmalar ve gösteriler ile bir tören alayı düzenleniyordu. Tören alayı Lenaion'a gelir, khorus sunağın çevresinde Dionysos için dithyrambik bir övgü okur ve ona bir keçi kurban edilirdi (Taşlıklıoğlu'ndan aktaran Parlak, 2012: 25).

Tragedya ve komedi oyunlarının kökeni de Dionysos festivallerine dayanır. Tragedya oyunları, Anthesteria festivallerinde okunan dithyramboslardan ve komedi oyunlarının Leneia festivallerindeki phallik ezgilerden oluştuğu düşünülmektedir (Knight'den aktaran Parlak, 2012: 26).

Komedi oyunları ise insanlar ve olayların komik yanlarını ortaya koyan bir tiyatro türü olarak tanımlanır. Bu oyunlar, cinsel içeriğin ağır bastığı, sarhoşluk ve cümbüşün etkisiyle ortaya çıkan gülmece içerikli oyunlardır. Komedya'nın esasında, gülünç olanın özünün, soylu olmayışa ve kusura dayanması vardır (Arıkan'dan aktaran Parlak, 2012: 26).

Teos'da Dionysos'un kentin baştanrısı olarak kabul edildiği, İ.Ö. III-II. yüzyılda kentte tanrının adına tapınak inşa edilerek sonrasında kent ve çevresinin bütünüyle Dionysos'a adandığı bilinmektedir (Öztürk'ten aktaran Parlak, 2012: 27). İ.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile Ionia-Hellespontos Dionysos Sanatçıları Derneği'nin Teos'u merkez olarak kabul etmesiyle bölgede Dionysos kültünün etkisi

artmıştır. Bu profesyonel oyuncu ve müzisyenler derneği düzenlenen tiyatro ve müzik şekliklerine paralı sanatçılar sağlamaktaydı (Öztürk'ten aktaran Parlak, 2012: 27).

Dionysos kültünün gereği olarak düzenlenen şenlikler ve oyunlar için tüm bölgeye hizmet sunulmakta idi. Mysia bölgesinde Dionysos kültünü dönem için oldukça önemli siyasi bir aktör olan Pergamon kenti ekseninde değerlendirecek olursak, tanrıya atfedilen önemin ne derece kuvvetli olduğu gün yüzüne çıkacaktır. Dionysos'a, Pergamon kral sülalesinin tanrısı olarak Dionysos Kathegemon "Lider" sıfatı ile tapınılmış ve Tanrı, Attalos'ların soy atası olarak saygı görmeye başlamıştır (Üreten'den aktaran Parlak, 2012: 27).

Aiolis bölgesinin büyük ve önemli kentlerinden Kyme'de Dionysos'un önemli bir tapınıma sahip olduğunu ve kentte her yıl tanrı adına düzenlenen şenliklerin varlığını bilmekteyiz. Ayrıca, Hellenistik dönemde görülen kültlerde kişi ismine göre adlandırma diyebileceğimiz Dionysos'a tapınımda bulunan bir grubun, liderleri olan bir kişi çevresinde toplandığını ve grubun bu kişiye dayanılarak isimlendirildiğini anlayabiliyoruz (Öztürk'ten aktaran Parlak, 2012: 28).

Troas bölgesinde Dionysos ile özdeşleştirilerek tapınım gören, Anadolu'da bağların verimliliğini sağlayan ve koruyan, Dionysos'un oğlu Priapos kültü önemli bir yer tutmaktadır. Priapos kültü Dionysos adına düzenlenen şenliklerle iç içe geçmiştir. Priapos adına düzenlenen festivallerde tıpkı Dionysos'un şenliklerinde olduğu gibi

ziyafet, şarap, cinsellik, kendinden geçme gibi unsurları içermektedir. Ayrıca bölgenin çeşitli kentlerinde Dionysos kültünün etkinliğine ilişkin yazıtların varlığını B. Öztürk (2010) örneklemektedir (Parlak,2012: 29).

Pontos bölgesi için Dionysos ayrı bir öneme sahiptir. İ.Ö. 88 yılında Anadolu'daki Roma kuvvetleri üzerine ordusuyla yürüyen Pontos Kralı Mithridates Eupator halk tarafından "Euhios", "Nysius", "Bacchus" ve "Liber" olarak adlandırılarak Dionysos ile bir tutulmuştur (Cicero). Ayrıca Pontos bölgesi kent sikkelerinde Mithridates, Dionysos olarak betimlenmiştir (Öztürk'ten aktaran Parlak, 2012: 29).

Roma dönemi Anadolu coğrafyasında külte ilişkin en fazla belgenin ele geçtiği tarihler İ.S II. ve III. yüzyıllardır (Öztürk'ten aktaran Parlak, 2012: 29).

Roma dönemi ile birlikte Anadolu'da Dionysos tapınımı, imparatorlar ve Roma İmparatorluğu ile kurulan ilişkiler sayesinde varlığını sürdürmüş ve gelişmiştir (Öztürk'ten aktaran Parlak, 2012: 29).

2.2. DIŞARIDAN GELEN KÜLTLER

2.2.1 Tanrıça Isis

Isis (/ aısıs /; Antik Yunan: Ἶσις IPA: [îː.sis]; orijinal Mısır telaffuzu "Aset" veya "Iset" olan Mısır'ın çok tanrılı panteonundan bir tanrıçadır. Isis tanrıçaya ilk olarak Mısır'da ibadet ediliyordu daha sonra bu tapınım Roma İmparatorluğu ve daha Helleno-Romen

dünyaya yayılmıştır (Harry Eilenstein: *Isis: Die Geschichte der Göttin von der Steinzeit bis Heute*. BOD, Norderstedt 2011, 9-10).

Mısır efsanesine göre Isis kral tanrı Osiris'in kız kardeşi ve karısı, güneş tanrı Horus'un anasıdır. Karanlıklar tanrısı Set (Yun, Typhon) Osiris'i öldürünce Isis kocasını aramaya çıkar, bulur ve oğluna öcünü aldırtır (Osiris). Bu efsane ile Yunan mythosun'da mevsimleri simgeleyen Adonis-Attis, ya da Demeter-Kore efsaneleri arasında benzerlik olduğu gibi, başında ay taşıyan bir inek biçiminde imgelenen Isis'le Io arasında bir ilişki kurulmuş, böylece zamanla Isis Yunan Roma pantheon'unda çok önemli bir yer almıştır (Erhat 2004: 162).

Greko–Romen Dönemlerde Isis'in ölümle ilintilendirilmiş tipik görevi, Heliopolis kenti rahiplerinin Piramit yazıtlarından (İ.Ö. 4000-3000) anlaşılmaktadır ki, bu görev diğer tanrılar arasında daha çok bu tanrıçaya verilmiştir (Budge'den aktaran Kart, 2008: 3).

Mısır dini hakkında yazılmış en eski yazıtlardan (İ.Ö. 2465-2150) itibaren Isis'ten düzenli bir şekilde bahsedildiğini görüyoruz. Bu da gösteriyor ki, Isis Mısır'ın en eski tanrıçalarındandır.

Isis kelimesinin etimolojisine baktığımız da Mısır yazıtlarında Isis'ten "Aset" veya "Iset" olarak bahsedilmektedir." Isis, Mısır dilinde "taht" anlamına gelmektedir (Witt 'den aktaran Kart, 2008: 3).

Kyme'de bulunmuş bir yazıtta Isis tanrıça kendini şöyle ifade etmektedir:

Ben “Isis”, yeryüzünün sahibesi…

Ben insanların adına meyveyi keşfeden…

Ben yeryüzü ile cenneti ayıran…

Ben gemiciliği keşfettim.

Ben ölüleri gözetenim.

Ben onlara, tanrıların heykellerini şereflendirmelerini öğrettim…

Ben Yunanlılar ve Barbarlar için dil yarattım…

Ben yasa koyucu olarak adlandırılan (Klauck’tan aktaran Kart, 2008: 4).

Mısır‘ın bu gizem dini Isis inancı Roma’ya İ.Ö. 1.yüzyılın ilk yarısında girmiş köleler ve azatlılar arasında yayılmaya başlamıştır.

Isis doğanın, büyünün ve tabiatın da tanrıçasıydı. Antik Mısır’da Isis tapınımı çok geniş bir yer edinmişti. Öylen ki tanrıça ezilenlerin, kölelerin, günahkarların tanrısı olmasının yanı sıra bürokrasi ve aristokraside de kendine yer edinmişti. Kendisine Helleno-Romen dünyasında geniş bir tapınım alanı bulan Isis Tanrıça paganizmin etkilerinin zayıflaması ve Hıristiyanlığın etkinliğini artırmasına kadar varlığını sürdürmüştür (Chadwick 2003: 526).

İ.S 46-120 yılları arasında yaşamış olan antik yazarlardan Plutarkos Tanrıça Isis mitinin günümüze aktarılmasındaki en önemli kaynaklardan birisidir. Bunun yanı sıra İ.S 2-3 yy’da yaşamış olan

antik yazar Xnephon'un "Ephesiaka" adlı eserinden de Isis kültü hakkında bilgiler edinmekteyiz (Martin 1987: 73,74).

Isis ve Osiris tapınımlarında cinsellik ve annelik güdüleri ön plandadır. Isis tanrıça Mısır'da üstlendiği ailenin baş tanrıçası olma özelliğini daha sonraları Helleno-Roman dünyada da devam ettirmiştir (Tripolitis 2002: 26,27).

Tanrıça Isis'e çeşitli tasvirlerde en sık eşlik eden semboller inek, boynuzlar, küre, testi, hilaldir. Bunun yanı sıra yunus, emzirilen çocuk ya da süt verme, gemi ya da kayık, orak, kulplu haç ya da ankh ve bu ankh sembolüne benzeyen, "Isis'in düğümü" denilen semboldür. **(Bkz. Levha XX)**

Tanrıça bazen tasvirlerinde çift boynuz arasındaki bir güneş diskiyle tasvir edilmiştir, bazen de kucağında oğlu Horus'u emzirirken veya elinde bir Cornucopia (bereket tası), Sistrum (bir tür zilli tef) veya elinde asası ile betimlenmiştir. **(Bkz. Levha XXI)**

Isis inancının Mısır dışında yayılım göstermeye başlaması Büyük İskender'in Mısır fethi ve daha sonra da Potelemler'in yönetimde etkin olmasıyla başlamıştır. Hellenistik dönemin getirdiği doğu-batı kaynaşması dini anlamda da etkisini göstermiştir ve Isis kültüründe diğer kültlerle kaynaşmasını sağlamıştır.

Büyük İskender'in başlattığı kültürel kaynaşma birlikte yöneticiler de tanrı gibi tanınmaya başladı. Büyük İskender Tanrı Amon'un oğlu olarak idealize edilmiştir. Kraliçe Kleopatra'da kendisini Tanrıça Isis

olarak görmekteydi. Mısır'da ki bu dinsel hareketlilik Akdeniz deki ticari hayatın Mısırlıların eline geçmesiyle sürerlilik sağlamış ve bu yolla Mısırlı tanrılar tüccar ve de rahiplerin de misyoner faaliyetleriyle geniş alanlara yayılmışlardır (Witt 1997:48).

Isis ve Sarapis kültünün, Mısır sınırlarının dışına çıkmasında saray yönetimininin uyguladığı politikada etkili olmuştur. Böylelikle iki tanrıçanın kültü Ege Denizi kıyılarına ve Yunanistan'a kadar yayılmıştır. Yine iki kültün geniş alanlara yayılımına İskenderiye'nin Akdeniz ülkeleri ile olan ticari ilişkilerinde etmen olarak gösterebiliriz (Mansel 1999:515).

Tanrıça Isis Hellen dünyasında tapınım görmeye başladıktan sonra Dionysos ve Demeter Tanrıça ile karşılaşmış ve bunun sonucunda Rhodos, İzmir, Halikarnasos, Keos, Antakya ve Boiotia'de tapınım görmeye başlamıştır (Kemertaş, 2000:10).

Tanrıça Isis kültü Roma'dan önce Hellen dünyasında yayılım göstermiştir. Ve çeşitli kentlerde Tanrıça'nın tapınım alanları bulunmaktaydı. Bu kentlerden bazıları Delphi, Eleusis ve Atina'dır. Roma'da Hristiyanlığın yayılmaya başladığı dönemlerde bile imparatorlukta Isis kültünün geniş bir tapınımı vardı. Pompei'de ki arkeolojik buluntular bu durumu ispatlamaktadır (Witt, 1997: 21). Tanrıça Isis ve Serapis'in kültü bugünkü Avrupa'nın hemen her yerinde görülür hale gelmiş ve yayılmıştır. Yine bulunan yazıtlara bakılarak Fransa, İspanya, Arabistan, Anadolu, İrlanda"da ve Britanya'da da çok sayıda tapınağı olduğu bilinmektedir.

Isis, Roma'da tam anlamıyla ancak Sulla Döneminde (İ.Ö 88-78) kabul görmüş ve Isis kültü ancak bu dönemde gelişmiştir. Roma'da Isis'e ilişkin ilk ve en önemli özdeşleşme, tanrıçanın *"Fortuna Primigenia"* ile özdeşleştirilmesidir. Bunun yanı sıra Roma'da Isis, denizlerin koruyucusu, gemilerin mucidi olarak *"Isis Peligia"* ve *"Isis Pharia"* şeklinde de bilinmektedir (Bonnefoy, 2001: 489).

Roma'da Isis adına iki bayram düzenlenmiştir: Bunlardan *"Navigium Isidis"* bahar ayında, *"Inventio Osiridis"* ise sonbaharda kutlanmaktadır. *Navigium Isidis* (Isis'in Seyri) Isis'i Osiris'i ararken dalgalarla mücadelesinin anımsandığı ve denizcilerin her yıl 5 Mart'ta kutladığı önemli bir bayramdır (Dürüşken, 2000: 131).

Hıristiyanlık, Isis tapınımını ortadan kaldırmakta büyük zorluklar çekmiştir. Heykellerini yok etmenin ve tapınaklarının yerine kiliseler yapmanın yanı sıra, Isis kültünü Hıristiyan inancıyla bütünleştirme çabası da vardır. Buna bir örnek olarak Isis'in çocuk Horus-Harpokrates'i kucağında taşıdığı ya da emzirdiği sahneler verilebilir ki, bu sahne Hıristiyan dünyasında İsa'yı taşıyan Meryem'in betimleriyle örtüştürülebilir (Bonnefoy, 2001: 489).

Bunların dışında Phrygia, Galatia ve Kappadokia bölgelerinde Isis figürlü Roma döneminde basılmış ve sikke ele geçmiştir. Günümüzde Kütahya ili sınırlarında bulunan Aizanoi antik kentinde bulunan ve Roma İmparatorluk Dönemine tarihlenen sikkenin ön yüzünde Sarapis büstü veya portresi, arka yüzde ise ayaktan duran Isis işlenmiştir.

Benzer figürler aynı tarihli diğer Phrygia kent sikkelerinde de görülmektedir (Dunand, 1973: 46).

İ.Ö. 5. yüzyılda Phrygia'nın Pakatiane bölgesine dâhil edilmiş olan Kotaion, Midaeion ve Temenouthyrai kent sikkelerinde Sarapis, ayakta ve alışılmış portre tarzında resimlenmiştir. Sağ kolu havada durur. Sol elinde ise bir asa tutmaktadır (Sevin, 2001: 188).

Galatia'nın Mısır tanrılarıyla ilişkisini belgeleyen veriler arasında, Ankyra kentinde Roma İmparatorluk Dönemine ait yazıtta Isis'e yapılan adaktan bahsedilmesi gösterilebilir (Vidman, 1969: 171, no. 334).

Marcus Aurelius Döneminde (İ.S. 161-180) tarihlenen bir yazıtta: *"Zeus Helios Sarapis ve Synnaoi Theoi için"* denilmektedir. Adakta bulunan şahıs aynı zamanda Sarapis'in rahibi olan İskenderiyeli'dir. Ayrıca da bu şahsın "Sevgili Isis" için de bir adak yaptırdığı bilinmektedir (Vidman, 1969: 171, no. 335).

Bölgenin ikinci önemli kenti olan Pessinus'ta Claudius Dönemine (İ.S. 41-54) ait bir sikkede oturan Sarapis tipi karşımıza çıkar. Marcus Aurelius (İ.S. 161-180) ve Caracalla Dönemi (İ.S. 198-217) sikkeleri üzerinde, benzer tipteki Sarapis portresi, Isis'in ve Harpokrates'in alışılmış tipi ile birlikte görülmektedir (Magie, 1953: 179).

Mısır tanrıları, Kappadokia bölgesinde Kaisareia şehrinde ancak Marcinus (İ.S. 217-218) ve Alexander Severus (İ.S. 222-235) zamanında basılan sikkede görülmektedir. Bu sikkelerde Sarapis,

alışılmadık bir tarzda ayaktadır: Sağ elini havaya kaldırmış ve sol eliyle de bölgenin en yüksek noktası Argaios (Erciyes) dağının simgesini havada tutmaktadır (Magie, 1953: 180).

2.2.1. Mithras Kültü

Mısır'ın yaşam, bereket ve koruyucu tanrıçası Isis'in, kardeşi Roma'nın Pagan kültleri arasında, Hristiyanlığın kültürel tarihi açısından incelenmesi gereken en önemli kültü, Mithras kültüdür. Bir Hint-İran tanrısı olan Mithra, "anlaşma ve dostluk" kavramlarının tanrısıdır, "aracılık eden" anlamına gelir. İ.Ö. 15. yüzyılda tapınımına başlanan ve Mithra'nın Yunanca'daki adı olan "Mithras", Pers inancında güneş tanrısıdır, dolayısıyla kültü güneş tapımına dayanır. Bunun yanında, ışığın, savaşın, adaletin ve inancın da simgesidir. Yunan dünyasında, Güneş tanrısı Helios'la ve Roma'da Sol Invictus'la (Yenilmez Güneş) özdeşleştirilen Mithras, genellikle insan biçiminde temsil edilir (Dürüşken, 2000: 146).

Hindulara ve İranlılara mahsus bir güneş tanrısı olan Mitra, veya Mithra, ışık ve hak tanrısıdır. Rivayete göre, Mithra bir boğayı resmetmiş sonra da kurban etmiştir. Bütün canlı varlıklar, bu boğanın kanından doğmadır. Yaratıcı olan Mithra, yüce tanrı ile insanlar arasında bir aracı, ruhların kurtarıcısı olarak kalmıştır (Challaye, 1963: 106).

Mitraizm Roma İmparatorluğunda İ.S. 1. yüzyılda yayılmaya başladı, 3. yüzyılda en yaygın durumuna ulaştı ve nihayet 4. yüzyılın sonunda Hıristiyanlığa yenik düştü. Kült doruk noktasındayken imparatorluğun her yerinde Mitras tapınakları vardı (Ulansey, 1998:12).

Mitras doğulu bir figür olduğuna Yunan-Roma bağlantısına dikkat çeken önemli diğer bir figür ise Perseus'tur. Yunan ve Roma sanatında Phryg külahı genellikle onu giyen kişinin İran'lı, Anadolu'lu veya sadece "doğulu" olduğunu gösterirdi. Böylece, Perseus'un giydiği Hades'in Başlığı'nın sık sık bir Phryg külahı olarak gösterilmesi, belki de Mitras ile Perseus arasındaki ilişki üzerine tezimizi güçlendiren bir başka olguya dikkatimizi çekiyor: en azından Herodotus'un zamanından beri Perseus'un İran ve Persler ile bağlantılı olduğuna inanılmaktadır (Ulansey, 1998: 37).

Mitraizmin Asyalı ya da doğulu kökenlerine ait bir başka kanıt ise yine tarihçiler tarafından dile getirilmiştir. Tarihçi Plutark'a göre Mitraizmin kökleri, İ.Ö. 67'de Pompei tarafından Anadolu'nun Kilikia kıyılarından temizlenen korsanlara kadar gitmektedir (Ulansey, 1998: 50).

Plutark'ın Mitraizm'in kaynağını Kilikia'da bulmasının bizim açımızdan en önemli yönü, Kilikia'nın ve özellikle Tarsus'un, kahraman Perseus'un köklü bir tapınım merkezi olmasıdır (Ulansey, 1998: 51).

Plutarkhos'a göre, Kilikia korsanları Mithra "mysteria'larını gizlice kutluyorlardı. Pompeius tarafından yenilip tutsak edilince, bu tapınım batıya da yayılmıştır. Mihryat'ta yüceltilen İran tanrısının hangi süreçle mysteria'ların Mithra'sına dönüştüğü bilinememektedir. Anlaşılan onun tapımı, Mezopotamya ve Anadolu'ya yerleşen magus'lar arasında gelişmiştir. Tam bir kahraman-tanrı örneği olan Mithra, Parthh hükümdarlarının koruyucusu olmuştur. I. Antiokhos Kommagenes'in (İ.Ö 69-34) anıt-mezarı, tanrıyı kralın elini sıkarken göstermektedir. Ama anlaşıldığı kadarıyla Mithra'ya yönelik kraliyet tapınımı hiçbir gizli ritüel içermiyordu; Ahemeniler devrinin sonundan itibaren, büyük Mithrakana törenleri kamusal olarak kutlanıyordu (Eliade, 2000: 367).

Mithracılığın kazandığı yaygınlık ise mucizevî boyutlardaydı: İskoçya'dan Mezopotamya'ya, Kuzey Afrika ve İspanya'dan Orta Avrupa ve Balkanlar'a kadar yayılmıştı. Tapınakların çoğu eski Roma eyaletleri olan Dakia, Pannonia ve Germania'da bulunmuştur (Eliade, 2000: 367).

Diğer kültler gibi Mithrasçılığın da yayılım ve genişleme sonucunda belirli bir azınlık tarafından kabul edildiği ve hükmedenlerin bunlardan nemalandığı, bu etkinin azalmaya başlandığı zamanlarda inancın terk edildiği anlaşılmaktadır. Tıpkı Widengren'in "The Mithraic Mysteries" adlı yayında ifade ettiği gibi "her bir gizli cemiyetin en fazla 100 üye kabul ettiğini de hesaba katmak gerekir. Dolayısıyla belli bir anda yüz kadar tapınağın bulunduğu Roma'da bile, müritlerin sayısı 10.000'i geçmiyordu" (Widengren, 1965: 453).

Roma birçok imparator, özellikle de siyasi nedenlerle, Mithrasçılığı destekledi. Diocletianus ve diğer Augustuslar İ.S. 307 ve 308'de Carnutum'da "imparatorluğun yardımcısı" Mithra'ya bir sunak adadılar. Ama Konstantinos'un İ.S. 312'de Milvius köprüsünde kazandığı zafer, Mithracılığın sonunu getirmiştir. Iulianos'un çok kısa saltanatında tapım tekrar eski saygınlığına kavuştu; bu filozof-imparator Mithrasçı olduğunu açıklıyordu. Onun İ.S. 363'te ölmesinden sonra bir hoşgörü dönemi başladı, ama Gratianus'un 382 tarihli kararnamesi Mithracılığa verilen resmi desteği sona erdirdi. Tüm batıni selamet dinleri ve gizli cemiyetler gibi, Mithra tapımı da baskı ve kovuşturmaya uğrayınca tarihsel bir gerçek olarak ortadan kaybolmuştur (Eliade, 2000: 373).

Mithra dini İ.S. 1.yüzyıldan itibaren askerler ve onların doğulu yardımcıları tarafından uçsuz bucaksız Roma İmparatorluğuna yayılmıştır. İ.S. 2. ve 3. yüzyıllarda birçok kimseler bu dine girmişlerdir. İmparator Commodus bile Mithra dinine girmiştir. O zaman yığınlarda evrensel bir kurtuluşa erişmek umudu vardı. Bu inanış sonraki dönemde kendi inancına pek fazla benzediği için, Hıristiyan Kilisesi bu dinle bilhassa enerjik bir şekilde savaşmıştır. 5. yüzyılın başlangıcında da bunu ezme işini başarmıştır (Challaye, 1963: 107).

Adı	Tanımı
Attis	: Kybele'nin Rahibi
Kybele	: Ana Tanrıça (Phrygia Kaynaklı)
Isis	: Ailenin ve Kadınların Koruyucu Tanrıçası (Mısır Kaynaklı)
Sol Invictus	: Yenilmez Güneş Anlamına Gelen ve İmparator Elagabalus Tarafından Roma'ya Getirilen Doğu Kaynaklı Tanrı
Mithras	: Askerlerin ve Orduların Tanrısı (Pers Kaynaklı)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DA ROMA DÖNEMİ'NDE, MUSEVİLİK VE HIRİSTİYANLIK

3.1. ORTA ANADOLU'DA ROMA DÖNEMİ'NDE MUSEVİLİK (YAHUDİLİK)

Yahudi halkının beşiği, Orta Doğu'da, özellikle Basra körfezinin başından itibaren bir kemer çizerek, yukarıda Fırat vadisine, güneyde Suriye ve Filistin'den geçerek Mısır'a kadar uzanan "Verimli Hilal" de yer alır. Antik dönemde Yahudiler, tarihlerinin bütün insanlıkla ortak bir biçimde Mezopotamya'dan kaynaklandığına inanmışlar, ama aynı zamanda ortaya çıkışlarında önemli rolü olan, hilalin en ucundaki Mısır'a da bakmışlardır. Bu halkın babası sayılan İbrahim Peygamberin aslında Basra körfezinden çok uzak olmayan Ur şehrinden geldiği, güneybatıya doğru Filistin ve Mısır'a gitmeden önce, bir süre Aram ülkesindeki Harran'da yaşadığı düşünülüyordu. Kanun koyucu Musa, Mısır'da doğmuş, fakat halkı, daha sonra isimlerini taşıyacak olan ülkeye girme hazırlığı için çöle yönelmiştir. İbrani kutsal kitabı, insanın kökeninin tutarlı bir tarih görüşü içinde tanımlar. İbrahim'in ailesinin gezginciliğini, Mısır esaretinden çıkışa; göçebelikten ya da yarı göçebe bir yaşamdan yerleşik bir var oluşa; esas itibariyle bir kabile örgütlenmesinden ulusal bir örgütlenmeye kadar sergilemiştir (Lange, 1987: 20).

Bereketli Hilal'in batı kolundaki ülkelerin adları çoğunlukla oralarda hüküm süren krallıkların ve yaşayan halkların adlarıdır. Bunlardan en

çok tanınan ve hakkında en çok belge bulunan Kenan, Tevrat'ta ve öteki eski metinlerde de anılan güneyde yer alan topraklardır. İsraillerin fethedip yerleştikleri topraklar "İsrailoğullarının toprakları" ya da "İsrail diyarı" olarak adlandırılmıştır. İ.Ö. X.yüzyılda Süleyman'ın ve Davud'un hükümdarlıklarının yıkılmasının ardından, başkenti Kudüs olan güney Yehuda, kuzey ise önce İsrail ve sonrasında Samiriye olarak anılmıştır. Güney ve Kuzey kıyı bölgelere, Fenike ve Filistiye olarak bölge halklarının adları verilmiştir. Babilliler'in fetihleri sırasında kaybolan Filistinlilerin adları bir daha duyulmamıştır (Lewis, 2009: 30-31).

Filistin adı ilk kez İ.Ö. 1198-1167 yıllarında Mısır Firavun'u II. Ramses dönemindeki bir kitabede geçmekte olup, bu kitabedeki bilgilerden anlaşıldığına göre Filistinliler, bu dönemde vuku bulan deniz kavimler göçüne iştirak eden Ege kavimlerinden biridir. Uzun süre Mısır'ın egemenliğinde yaşayan bu deniz kavimleri zayıf firavunlar zamanında bağımsızlıklarının ilan ederek kuzey Filistin'e yerleşmişlerdir (Memiş, 2002: 75).

Yahudiliğin gelişim sürecine baktığımızda ahlaki tektanrıcılık ilk kez Museviler tarafından dinin önemli bir parçası haline getirilmiştir. Musevilerin ilkel aşiret dini inançlarından evrensel tektanrıcılık inancına geçişleri, İbrani İncili'nin, yani Tevrat'ın kitaplarına yansımıştır. Aynı kitaplar Musevilerin bu inançlarının onları, puta tapan ve çok tanrıya inanan komşularından nasıl soyutlandığının farkında olduklarını da anlatmaktadır (Lewis, 2009: 34).

Musevilikten sonra ortaya çıkan Hıristiyanlığın doğup geliştiği topraklar üstünde (Filistin bölgesi) çok önceden doğmuş, benimsenmiş başka inançlar, başka dinler vardı. Hıristiyanlıktan önce Filistin bölgesinde yayılmış olan Musevilik (Yahudilik) inancına göre, önemli olan bütün insanlar değil, yalnızca İsrailoğulları ile onların soyundan gelenler ve gelecek olanlardı. Tarihi boyunca komşu kavimlerin saldırılarına maruz kalan İsrailoğuları ülkesi, İ.Ö. 4. yüzyılın sonlarında yeni bir saldırıya uğradı. Büyük İskender, Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'ın yanı sıra, Filistin bölgesini de egemenliği altına aldı. Fakat İsrailoğullarının tek tanrı inancına karşı, Büyük İskender kayıtsız kaldı. İskender'den sonra yerine geçen generalleri de Filistin bölgesi ve burada oturan Yahudilerin inançlarıyla fazla alakadar olmadılar. Durum böyle sürüp giderken, Anadolu, Mezopotamya ve Filistin bölgeleri bu kez de, yine çok tanrılı bir inanca sahip olan Romalıların eline geçti (Memiş, 2005: 61).

Bu gelişim süreci birçok siyasi ve dini oluşumdan etkilenerek ve etkileyerek süreç içerisinde gelişip yaygınlaşmıştır. Bugün yeryüzündeki bütün semavi dinler tarafından kutsal kabul edilen Kudüs ilk olarak Babil kralı Nabukadnezar (İ.Ö. 586) zamanında tapınağıyla birlikte şehirleri yakılıp yıkılmıştır. Bundan tahribattan sonra bir kısım Yahudiler Mısır'a kaçarken, çok sayıda Yahudiyeli de Babil'e götürülmüştür. Sonrasında Pers Kralı Kyros İ.Ö. 539 yılında Babil'i zapt edip Yahudilerin Kudüs'e dönüp tapınaklarını yeniden inşa etmelerine izin verdiğinde pek çoğu oldukları yerde kalmayı tercih etmiştir. Babilliler olsun, Persler olsun, Yahudi topraklarının iç

dinsel ve toplumsal yaşayışlarına karışmamışlardır. İ.Ö. 331 yılında Makedonyalıların İran'ı zapt etmelerinden sonra Büyük İskender ve onu izleyenler, başkalarıyla eşit muamele gören ve sınırlı da olsa kendi kendilerini yönetmeyi sürdüren Yahudi halkın statüsünü değiştirmediler (Lange, 1987: 22).

Anadolu ve Suriye'de çok başarılı olan Romalı komutan Pompeius da iç savaşa karışmış ve 3 ay süren bir kuşatmadan sonra İ.Ö. 63'de Kudüs'ü zapt etmiştir. Romalı generalin kendisinin ve yanındakilerin, tapınağın iç kutsal sığınağına girmesi, (burası yalnızca başrahibe özgüdür) Yahudilerin kafasında silinmeyen bir etki bırakmıştır. Fakat bu olayın sonuçları daha da önemliydi. Josephus bunu kısaca şöyle belirtiyor: "Özgürlüğümüzü kaybettik ve Romalıların hükmü altına girdik. Suriyelilerden aldığımız bölgeyi onlara geri vermeye zorlandık. Üstelik Romalılar çok kısa bir zamanda, bizden bin talentten fazla haraç aldılar ve eskiden ancak kalıtsal başrahiplere verilen krallık, sıradan halkın eline geçmiştir (Lange, 1987: 24-25).

İ.Ö. 40-35 yıllarında Antigonos bölgeyi istila etmiş olan Parthlıların desteğiyle de Kudüs tahtına çıkmıştır. Fakat aynı zamanda Herodes, Roma senatosu tarafından, Yahudiye'nin hükümdarı olarak tanınmış ve Romalıların yardımıyla topraklarını yeniden kazanmıştır. Sonrasında Roma yönetiminin askeri hâkimiyeti ve mali sömürüsü hissedilmiştir. Yahudilerle Yunanlılar arasındaki ilişkiler iyi değildi. Pek çok devrimci hareket patlak vermiştir. İ.S. 66 yılında başrahibin öldürülmesinden sonra karma nüfuslu şehirlerde Yahudilerle Yunanlılar arasında vahşi çatışmaların çıkması sonucunda, içten içe

yana gelen isyan alevlenmiştir. Ayaklanmayı bastırmak, Roma ordularına neredeyse 8 yıla mal olmuştur. İ.S. 68 yılında imparator Neron'un intiharını izleyen Roma'daki siyasal kararsızlıklardan, daha büyük ölçüde Yahudi isyancıların azimli direnişinden kaynaklanmıştır. Kudüs İ.S. 70 yılında Romalıların eline geçmiştir, tapınak yıkılmıştır (Lange, 1987: 26).

Bu yıkım birtakım değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Romalıların Kudüs'ü fethedip Babil esaretinden kurtulanların yaptığı ikinci tapınağı yıkmaları bile Musevi direnişini durdurmayı sağlayamamıştı. İ.S. 135 yılındaki Bar-Kohba isyanının ardından Romalılar kendilerine sürekli sorun çıkaran Musevilerden mutlaka kurtulmaya karar vermişlerdir. Daha önce Babillilerin yaptığını yaparak Musevilerin büyük çoğunluğunu esarete ve sürgüne gönderdiler ama bu sefer onların imdadına yetişecek bir Kyros yoktu. Musevilerin tarihi adları dahi silinmiştir. Kudüs'e "Aelia Capitolina" adı verilmiş ve yıkılan Musevi tapınağının yerinde Jupiter'e bir tapınak yapılmıştır. Samariya ve Yehuda adları kaldırılmış ve ülkeye çoktan unutulmuş olan Filistinlilerin adı verilmiştir (Lewis, 2009: 41).

Roma İmparatorluğu'nun sınırları dışında kalan Yahudi toplulukları ise Babil'in ve Mezopotamya'nın çok eskiden kurulmuş ve kimliklerinin uzak Eskiçağ'dan modern zamanlara doğru sürekli bir tarihi olan merkezlerini içerir. Ermenistan'dan Arabistan'a, Med ve Elam'dan Merv'e kadar uzanan geniş bir alanda Yahudi yerleşim alanları vardır. İ.Ö. 2. yüzyılın sonlarından İ.S. 3. yüzyılın başlarına kadar Parthlılar, idareleri altındaki insanların yaşamlarına çok az

karışmışlardır. Yahudiler, Parthları benimsemiş, onlara bağlılıkla hizmet etmişlerdir ve yine onların yönetimleri altında zenginleşmeyi başarmış görünmektedirler (Lange, 1987: 30).

Roma ile çatışmak, Parth politikasının başat özelliğiydi ve Parthlar amaçlarına ulaşmak için Yahudileri kullanmışlardır. Mezopotamya'dakiyle eş zamanlı olarak çıkarılan Roma karşıtı ayaklanmaya Yahudilerin katılımına bağlanabilir. Roma baskılarından kurtulabilmek için Parthia'ya bel bağlamayı sürdüren Yahudiler de vardır. İ.S. 224 yılında Parthların yerine geçen Sasani Perslerinin egemenliği altında yöneticilerin kendi dinleri olan Zerdüştlüğü kabul ettirmek için sürekli girişimleri olmasına ve savaşlarda bazı ağır kayıplar verilmesine rağmen, koşullar başlangıçta Yahudiler için genellikle elverişli olmaya devam etmiştir. Yahudilerin durumu Hıristiyan Roma'da bozuldukça, Batı Yahudileri, doğunun daha özgür ve zengin merkezlerine doğru cezp edildiler. İ.S. 5. yüzyılın ortalarında, Yahudilerin, Hıristiyanlarla birlikte ızdırap çektiği bir dinsel zulüm dönemi olmuştur (Lange, 1987: 30-31).

3.1.1. Yahudiliğin Temel Özellikleri

Musevi dininin, Helenistik kültürün ve Roma devlet sisteminin erişilebilir olmasıyla birlikte Hıristiyanlığın doğmasına ve yayılmasına ortam hazırlamıştır. Hıristiyanlık ise bir misyonerlik diniydi, yani bunun takipçileri kendilerinin Tanrı'nın nihai vahiy'inin sahibi olduklarına inanarak bunu tüm insanlığa iletmeyi kutsal görevleri olarak görüyorlardı (Lewis, 2009: 43).

Yahudiliğin önemli özelliklerinin başında geleni, onun bir ahit dini olmasıdır. Tanrı, Yahudilerin atası Hz. İbrahim, İshak ve Yakup ile ahit yapılmıştır. Bu sözleşme gereği tanrı, İsrail oğullarının soylarını büyük bir millet haline getireceğini ve kutsal toprakları onlara vereceğini vaat etmiştir. Bu paragraftan anlaşılacağı üzere Yahudiler Tanrı tarafından seçilmiş özel bir millet oldukları inancındadırlar. Yahudilerin bu seçilmişliği, Kuran-ı Kerim'de Bakara Suresi'nin 47.ayetinde söz konusu edilmiştir. Allah Yahudilere, bir zamanlar kendilerini seçtiğini, diğer milletlerden üstün kıldığını ve onlara bazı nimetler verdiğini hatırlatmaktadır. Yahudiliğin bir diğer önemli özelliği de kutsal bir toprakla özdeşleştirilmiş olmalarıdır. Bu topraklar Tanrı tarafından belirlenmiş olan Filistin topraklarıdır. Toprak meselesi o kadar katıdır ki Siyonizm'in kurucusu Theodor Herzl, Ugan'da bir Yahudi devleti kurmasına Yahudi dini otoriteleri, kutsal toprakların dışında bir devlet kurmanın dine aykırı olduğunu ileri sürerek bu düşünceye olumlu bakmamışlardır (Adam, 2006: 35).

Yahudilerin tanrısı "Elohim" veya "Yehova" adlarını taşımakta olup Yahudilere göre milli bir ilahtır inancı mevcuttur. Yehova, yabancı kavimlerle ilişki ve mücadelelerde daima milleti olan İsrail oğullarını destekler ve Yahudilere hareket tarzı tayin eder düşüncesi hâkimdir (Kahraman, 1999: 171).

Yahudiler, Allah'ın varlığına inanmakla beraber çok tanrıcılık ile Hıristiyanlığın teslis inancına karşı çıkmışlardır. Tevrat'ta ahret ile ilgili herhangi bir ayet yer almamıştır. Bunun için Yahudilikte ahret inancı olmadığı görüşü hâsıl olmuştur. Ancak Babil esaretinden sonra,

İran'ın etkisiyle Yahudiler arasında kıyamet ve haşir inancı ortaya çıktığı görüşü hâkimdir (Aydın, 2004: 272).

Yahudilerde peygamberlik meselesine baktığımızda, tanrı anlayışında olduğu gibi peygamberlikte de milli bir karakter hâkimdir. Yahudiler başta Hz. Musa başta olmak üzere bütün Yahudi peygamberlerini kabul etmekle Hz. Davut ile Hz. Süleyman'ı kral olarak telakki etmişlerdir. Yahudilerde mezkûr peygamberler dışındakileri kabul etmemekle beraber mümin olmak için tüm peygamberlere inanmak şart değildir (Kahraman, 1999: 172).

Yahudilikte – daha sonra da Hıristiyanlıkta da geçecek – değinilmesi gerekli olgulardan birisi de "Mesih İnancı"dır. Tarihsel süreç içerisinde uzun süre sıkıntılı dönemler yaşamış, kendi çabalarıyla bu sıkıntılardan kurtulamamış milletlerde genelde bir Mesih beklentisi olmuştur. Yahudilerde Mesih beklentisinin, özellikle Roma istilası sonrasında belirgin bir hale gelmesi bunu destekler niteliktedir. Özellikle Ortodoks Yahudilere göre, Yahudiliğin birçok kurum ve kurallarının yeniden işlerlik kazanması Mesih'in gelmesine bağlıdır görüşü hâkimdir (Adam, 2006: 37).

Mesih inancına göre, ileride yeryüzünde dinsizlik ve ahlaksızlık yayılacak, insanlarda utanma duygusu azalacak, pahalılık artacak ve saygı kalmayacaktır. Bunun üzerin de doğa ve sosyal felaketlerde artış görülecektir. Savaş ve hastalıklar insanın başına haddinden fazla musallat olacaktır. Bir yandan dünyanın verimi azalırken diğer yandan dünya çöle dönüşecektir. Mesih'in gelmesi yaklaştığında güneş

kararacak, Ürdün Nehri'nin suları kara dönüşerek büyük bir dünya savaşı vuku bulacaktır. İşte böyle bir zamanda tüm bu olumsuzlukları kaldırarak önceki dönemin tam tersine dünyada mesut olmayan kalmayacak, hatta hadımlara dahi evlenme ile çocuk sahibi olma imkânı sağlanacaktır. Din adamları Mesih için belirlediği zamanlarda (240, 471 yılında gelecek) zuhur etmeyince bu süre günümüze kadar devam etmektedir (Sarıkçıoğlu, 2002: 278).

Böylece Yahudilik (Musevilik) hakkında genel bir giriş yaptıktan sonra konumuzla direkt bağlantılı kısmını ele alacak olursak Anadolu insanı, çok tanrılı dinlerin yaşandığı dönemde de birbirine hoşgörülü davranmıştır. Galip gelen taraf, mağlup tarafın tanrılarını bünyesine katmıştır. Onları benimsemiştir. Zaman içinde onları da panteonuna dâhil etmiştir. Bu anlayış tek tanrılı dinlere geçildiği zaman da devam etmiştir.

Bilindiği üzere, Hz. Musa'ya indirilen Musevilik tek tanrılı dinlerin en eskisi olmasına rağmen, Anadolu insanı, en son Musevilikle tanıştı. Daha doğrusu, Musevilerle tanıştırıldı (Memiş, 2005: 61).

3.2. HIRİSTİYANLIĞIN DOĞUŞU VE ANADOLU'DA YAYILIMI

3.2.1. Hıristiyanlığın Anlam ve Kökeni

Doğu mistisizminin, Yahudi Mesihçiliğinin, Yunan düşüncesinin ve Roma evrenselciliğinin kavşak yerinde, ortaya Hıristiyanlık çıkmaktadır. Hıristiyanlık, Hıristiyanların dinidir. Hıristiyanlar, Hristos'a bağlı, ona inanan kimselerdir. Hristos sözcüğü, İbranice

Mesih sözcüğünün Yunancaya çevrilmişidir. Hıristiyanlık, Tektanrıcı bir dindir; insanlığın kurtarıcısı ve Tanrının oğlu olan İsa (Hristos) aracılığı sayesinde, kulun Baba-Tanrı ile haşır-neşir olmasını ön planda tutar. Hıristiyanlığın Kutsal Kitab'ı daha önce incelediğimiz Eski Ahid'le Yeni Ahid'i yani Tevrat'la İncil'i içine alır. Buradaki Ahid sözü, ittifak sözünün kötü bir çevirisidir: Bahis konusu olan, Tanrı ile insanlık arasındaki bir ittifaktır (Challeye, 1963: 179).

Sözcüğün anlamı ise İbranicedeki "Maşia"dan kaynaklanıyor. "Yağ sürülmüş, yağla kutsanmış" demektir. İsrail kralları ve yüksek rahipleri, yeni görevlerinin simgesi olarak yağla kutsanırlardı. Ahid-i Atik'in birçok yerinde bu işlemin yapıldığını görmekteyiz. "Maşia" sözcüğü İsrail krallarının bir unvanıydı. Geniş anlamıyla bu unvan, Tanrı'nın "bir görev vermek üzere seçmiş olduğu" kişileri de kapsıyordu. Ahd-i Atik'in "İşaya" kitabında Yahudileri sürgünden kurtaran Pers Kralı Keyhusrev'e (Kyros) de bu unvanla hitap edilmiştir. Bu sözcüğün Yunanca'daki karşılığı ise "Khristos". Buradan da "Khristianos" sözcüğü türüyor "Hıristiyan" anlamına. İşte bu sözcük ilk kez Antakya'daki bir mağarada telaffuz ediliyor. "Hıristiyan" "Mesih'in (Khristos) yandaşı, Mesih'e bağlı anlamına geliyor (Bayladı, 1998: 90).

3.2.2. Hıristiyanlığın Doğuşunu Oluşturan Nedenler

Başkent Roma'nın İ.Ö. 3. yüzyılda güçten düşmesiyle baş gösteren iç karışıklıklar, imparatorluğun sınırları içindeki güven ve huzur ortamının yok olmasına neden olmuştur. Ekonomik bunalım

sonucunda ağır vergilerle ezilen halk, bu zamana dek inançla bağlandıkları "Pagan Tanrıları"ndan soğuyarak, kurtuluşu daha mutlu ikinci bir yaşam vadeden Hıristiyanlıkta aramışlardır.

Özellikle imparatorluğun Doğu tarafında bütün yerel güç ve kültürel egemenlik Hellen kentlerindeki oligarşinin eline geçmeye başlamış, bu yöneticiler de çoğu zaman kendi çıkarları doğrultusunda halkı sömürmüşlerdir. Yüksek enflasyonla ekonomide yaşanan çöküş, merkezi yapının zayıflamasına ve halk ayaklanmalarına sebep olmuştur (İznik, 2009: 44).

Yanı sıra öncelikli olarak imparatorluğun toplum yapısına bakmak gerekmektedir. Bilindiği gibi Roma, köleci bir toplum ve İsa'nın doğduğu yıllarda kolonize ettiği toplulukların halklarına acımasız davrandığı biliniyor. Bu dönem, Roma'da soyluların dışında kalan kesimin aşağılandığı bir dönemdir (Yavuz, 2012: 124).

Roma dininin özelliklerinden biri olan ırkçı yapı da Hıristiyanlığın doğuş sebeplerindendir. İ.Ö. 63 yıllarında ırkçı bir yapı taşımalarından dolayı Yahudiler, Roma'nın etkisi altına girmiş ve putperest Romalıların baskıcı yönetimiyle karşı karşıya gelmişlerdir (Turan, 2003: 45). Nitekim bu baskılar Yahudileri bir arayışa itmiştir. Paganist anlayış, ırkçı yaklaşım ve ekonomik baskılar altında ezilen imparatorluk halkları arayış içinde bir kurtarıcı beklemekteydi. Bu kurtarıcıyı bekleyen kesimin ezilen ve aşağılanan insanlardan oluşması aslında bu dinin toplumsal yönüne vurgu yapmaktadır.

Hıristiyanlığın, ilk önce hor görülen insanlar arasında çıkması, bu dinin toplumsal nedenini oluşturur. Bir başka neden de, Roma dinin özelliğidir. Roma, kolonize ettiği ülkelerin halklarına Roma pagan dinini dayatmaktaydı ve ayrıca Roma pagan dini de, bu dönemde giderek bir imparatorluk kültü haline gelmişti. İmparatorların kendilerini tanrı gibi göstermeleriydi söz konusu olan (Yavuz, 2012: 124).

Böyle bir ortamda, baskının dozajının giderek yükseldiği bir zamanda tek tanrı inanışına sahip Yahudiler, bir kurtarıcı Mesih beklemeye başlamışlar ve Hz. İsa Yahudilerin Mesih bekledikleri bir sırada çıkmış olmakla beraber önceleri havariler dışında çok az kişi Hz. İsa'ya inanmıştır (Sander, 2001: 45).

Çıkarlar çatışması ve putperestlikten dolayı Hz. İsa'nın sağlığında fazla bir yayılma imkânını bulamayan Hıristiyanlık ancak İsa'nın ölümünden sonra özellikle yoksul ve umutsuz insanlar arasında yayılmaya başlamıştır. Hıristiyanlığın halk arasında gittikçe yayılması Romalıların Hıristiyanlara tepkilerinin şiddetlenmesine ve onlara karşı baskılarının daha da artmasına neden olmuştur. Özellikle de Paulus'un Hıristiyan olması cemaate yeni bir hamle kazandırmakla beraber, aynı zamanda beraberinde fikri ayrılıkların doğmasına ve Hıristiyanların ikiye ayrılmasına neden olmuştur (Küçük-Tümer, 2001: 267).

3.3. HIRİSTİYANLIĞIN ANADOLU'DA YAYILIMI

Aziz Paulus'un çabalarıyla Anadolu'ya güneyden gelerek hızla yayılan Hıristiyanlık, sonunda İ.S. 330'da İmparator Konstantin tarafından imparatorluğun resmi dini yapılacaktır. Bu esaslı değişiklik, İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi, Anadolu'da da alışılagelmiş görkemli yaşantının ve buna koşut anıtsal türden sosyal ve dini mimarinin durmasının en önemli etkenlerinden biri olacaktır.

Hz. İsa'dan sonra onun düşüncelerini kendisine iman eden havarileri yaymaya başladılar. Bunlar içinde özellikle Saint Paul ve Saint Pierre'in Hıristiyanlığın yayılıp kurumlaşmasında, Hıristiyanlığın din kitabı İncil'in oluşumunda önemli etkileri olmuştur. Hz. İsa'yı hiç görmemesine rağmen Hz. İsa'ya iman eden Tarsuslu Saint-Paul Hıristiyanlığın Anadolu ve Yunanistan'da yayılmasında önemli rol oynamıştır. Roma'ya yerleşen Saint-Pierre ise Hıristiyanlığın Roma'da yayılmasında önemli hizmetleri olmuş birisidir. Ancak her ikisi de Romalılar tarafından öldürülmüştür (Özçelik, 2011: 221).

İ.S. 49 yılında toplanan ilk konsilde Paulus Hıristiyanlıktaki yerini almış ve hem de Hz. İsa'nın tanrılaştırılmasına kadar varan, onun tabiatıyla ilgili konuları başlatmış oluyordu. Paulus'a karşı çıkanların başında havarilerin reisi Petrus ve Ebionitlerin reisi Yakobus bulunuyordu. Roma İmparatoru Neron, İ.S. 64'teki Roma yangınından Hıristiyanları sorumlu tutmuş ve bundan dolayı Hıristiyanlara karşı şiddetli bir baskı ve zulüm devresi başlatmıştır. Bunun üzerine Paulus ve Petrus öldürülmüştür (Toynbee, 2000: 53).

Gelişimini Anadolu topraklarında sürdüren Hıristiyanlık, Aziz Paulus'un Anadolu'ya yaptığı gezilerle yayılma fırsatı bulmuştur. Bu geziler çoğunlukla Antakya'da başlıyor ve orada son buluyordu. Ephesos'in ise Hıristiyanlık açısından önemli bir merkez olduğun bilinmektedir. Ahd-i Cedid'in Anadolu ile sıkça göndermeler yaptığı bilinmektedir. Aziz Paulus mektuplarından üçünü Galatyalılar, Ephesoslular ve Koloseliler'e olmak üzere Anadolu'da yaşayan topluluklara göndermiştir. Bu mektuplarda başka Anadolu kentlerinin adları da sıkça geçmektedir (Bayladı, 1998: 120).

Anadolu'da ki gelişime ve yayılıma ilişkin bir başka ifade ise şöyledir: Dini yayma girişimleri çok erken bir dönemden itibaren putperestlere yönelmiştir. Antakya'da putperest asıllı ilk büyük yeni imanlılar cemaati oluşmuştur. Hıristiyanlar nitelemesi ilk kez kullanılmıştır. Aziz Paulus'un paha biçilemez erdemi de, sorunun verilerini iyi yakalaması ve doğru, tutarlı gördüğü tek çözümü egemen kılmak için bıkıp usanmadan savaşma cesaretini göstermesi olmuştur (Eliade, 2003: 381).

Bu uzun ve çileli yolculuğun yani ilk Hıristiyanlığın daha birinci yüzyılın sonuna gelindiğinde Suriye'den Anadolu'ya oradan da Yunanistan üzerinden İtalya'ya kadar ulaştığı ve hatta havariliği kendisinden menkul Paulus'un İspanya'yı misyon coğrafyası içerisine aldığı bilinmektedir. (Kaçar, 2009: 23)

Nero İ.S. 64 yılında, resmi anlamda Hıristiyanlığı bir tehlike olarak görmüştür. Bunun temel nedenlerinden biri Mesih'in geleceği ve "Sonsuz Roma"nın ortadan kalkacağı düşüncesidir (İznik, 2009: 52).

Bu düşünceyi bilerek hareket eden Hıristiyanlar ise İ.S. 66-70 ve 132-135 yılları arasında patlak veren Roma karşıtı Yahudi isyanlarına katılmaktan dikkatle kaçınmışlardır. Yahudilikten kopma girişimleri İ.S. II. yüzyılın etkin entelektüellerinin çoğunun Yahudi karşıtı yazılarında görülebilir. Hıristiyanların II. yüzyılda artık gözle görülür bir faktör oldukları sadece kendi aralarındaki bölünmelerden değil, aynı zamanda Roma Devleti ile olan ilişkilerinden de anlaşılmaktadır. Hıristiyanların Roma Devleti ile ilişkileri özellikle Yahudilikten ayrı bir grup oldukları fark edildikten sonra değişmeye başlamıştır. Keza İ.S. II. yüzyıl, Hıristiyanlık tarihi açısından baktığımız zaman, Hıristiyanlığın 'ayrı bir din' olarak ortaya çıktığı bir dönemdir (Kaçar, 2009: 25).

Bu Yahudi-Hıristiyan çekişmesi daha sonra 4.yüzyılda Hıristiyanlığın devlet dini olarak kabul edilmesiyle daha da şiddetlenecektir. Hıristiyan yazınının başlangıcından itibaren, Yahudiliğe karşı Hıristiyan polemiği yapılmıştır. 4. yüzyılda bu sataşmalar, önemli bir sertlik ve saldırganlık göstermiş, zaman zaman da sinagogları yakmak, Yahudilere fiziki saldırılarda bulunmak biçiminde eyleme dönüşmüştür (Lange, 1987: 36).

Hıristiyan dünyayı sonraki dönemlerde meşgul edecek olan ilahiyat tartışmalarının kökü somut olarak İ.S. II. yüzyıla kadar inmektedir. Dolayısıyla, Pagan dünya için "İkinci Sofistler Dönemi" olarak nitelenen bu yüzyılı Hıristiyanlık için de paralel bir entelektüel canlılığın ilk ortaya çıktığı dönem olarak karakterize etmek yanlış olmayacaktır (Kaçar, 2009: 31).

İ.S. III. yüzyıl ortalarında durum başka bir çehreye bürünmüştür. Din adına "şehit" olma anlayışı sonucunda toplumun özellikle alt sınıfları Hıristiyanlığı toplumsal bir devrime çevirmişlerdir. Roma Devleti'nin emrettiği dinsel törenlere katılmamışlar, üzerlerine hiçbir sorumluluk almamışlar ve de en önemlisi orduda görev almayı kabul etmeyince işler değişmiştir. Devlet ve imparatora sadakat göstermeyip kendilerini tanrıya adayan Hıristiyanlara devletin yanıtı sert olmuştur. Nitekim İ.S. 250 yılında Decius ve 258 yılında Valerianus Hıristiyanların uygulamalarını engellemek için fermanlar çıkarmışlardır (İznik, 2009: 52).

Sonrasında Diocletianus İ.S. 284-305 yılları arasında bir dizi sosyo-ekonomik reformlar gerçekleştirmiştir. Constantinus döneminin başlarında imparatorluk içinde Hıristiyan toplulukların durumuna baktığımızda, İ.S. 311 yılında 313 yılına kadar Maxmiminus'un "Asiana", "Pontica" ve "Oriens" denilen Anadolu ve Yakın Doğu'daki idari alanları kontrol ettiğini ve bu dönemde özellikle 312 yılının baharında Anadolu'da Hıristiyanlara karşı bir kovuşturma harekâtı başlattığını görüyoruz (İznik, 2009: 57).

Buna karşın Konstantin, süren iç savaşlar sırasında inananlardan destek sağlamak amacıyla Hıristiyanlara iyi davranmıştır. O, Diocletianus ya da Galerius'un İ.S. 311 yılından önceki yıllarda yaptığı gibi Hıristiyanları izlettirip onlara işkence yaptırmamıştır. Nitekim Galerius da sonunda bu gerçeği anlayarak, İ.S. 311 yılında ölümünden kısa bir süre önce Hıristiyanların serbestçe tapınabileceklerine ve mahkûm olanların affedileceğine dair bir emirname yayımlamıştır. Bu emirname de: Hıristiyanlar, var olan düzeni bozmamak koşuluyla toplantılarını yapsınlar. Onlara bağışladığımız bu hakka karşılık, devletimizin ve bizzat kendilerinin mutluluğu ve iyiliği için tanrılarına dua etmelidirler (Özsait, 1982: 401).

Roma yönetiminin tüm baskılarına rağmen Hıristiyanlık dininin yayılışı devam etmiş, başlangıçta daha çok ezilen alt tabakaların itibar ettiği bu din artık zengin ve üst düzey Romalıların da kabul etmesiyle geniş kitlelere ulaşmış ve önlenmesi imkânsız bir hal almıştır. Annesi de Hıristiyan olan Konstantin, belki biraz da bunların etkisiyle İ.S. 313'te "Milano Fermanı" diye bilinen imparatorluk duyurusu ile Hıristiyanlığın serbest bir din olduğunu bildirmiş ve Hıristiyanlara ibadet özgürlüğü tanımıştır (Özçelik, 2011: 222).

Roma imparatorluğu Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmiştir ki bu da Hıristiyanlık tarihinde bir diğer önemli dönüm noktası olarak telakki edilebilir. Böylece Hıristiyanlığın geniş coğrafyalara yayılmasını kolaylaştırmıştır. (Yıldırım, 1988: 63)

Konstantin'in Hıristiyanlığı resmen kabul etmesinden sonra ikinci büyük hareketi, İstanbul'u imparatorluğun başkenti olarak kendi adını vermek suretiyle inşa etmesidir (Yıldız, 1982: 488).

Sonraki süreçte imparatorluğu tek çatı altında toplayan I. Theodosius döneminde (İ.S. 379-395) Hıristiyanlık Roma İmparatorluğunun resmi dini olarak kabul edilmiştir. Theodosius'un, pagan inancı yasakladığı fermanı şöyledir; "Boş inanç sona erecektir. Kurban çılgınlığı yasaklanmıştır. Theodosuis, bütün Roma tapınaklarının kapatılmasını ve tanrı heykellerinin kırılarak puta tapıcılığın yasaklanması, Roma'da ki Vesta Tapınağı'nda Roma'nın kuruluşundan beri yanan kutsal ateşin söndürülmesi gibi etkin önlemlerle paganist inancı büyük ölçüde sindirmiştir. Her tarafta kiliseler kurulmuş, piskoposluklar meydana getirilmiş, Roma'da oturan piskoposun diğerlerinden daha üstün olduğu ve Sen Piyer'in vekil bulunduğu kabul edildi ve adına "Papa" dendi. Büyük Thedosuis ölümünden biraz önce zaten yıllar evvel birliğini kaybetmiş olan Roma İmparatorluğunu oğulları arasında paylaştırmıştı. Onun ölümüyle birlikte doğu kısmını Arkadius, batı kısmını Honorius yönetmeye başlarken imparatorluk da İ.S. 395 yılında kesin olarak ikiye ayrılmıştır. Bu ayrılıştan sonra Doğu Roma İmparatorluğu, Bizans adıyla 1453'e kadar yaşayacaktır (Özçelik, 2011: 223).

Pagan inancın yasaklanması ve Hıristiyanlığın kabulü Anadolu'nun genelinde aynı zaman diliminde keskin bir şekilde yaşanmamıştır. Anadolu'daki bütün kentlerin veya köylerin IV. yüzyıl içerisinde pagan anlayışı bırakıp, Hıristiyanlığı seçtikleri yönünde bir yorum

yapmak yanlış olacaktır. Örneğin, pagan yapıdan Hıristiyanlığa geçiş sürecinde en önemli kaynağımız olan yazıtlara baktığımızda birbirine komşu olan iki bölge, Lydia'da Hıristiyanlık ile ilgili olarak IV. yüzyıldan önceye çok az buluntu varken, Phrygia'da yüzlerce yazıt ele geçirilmiştir. Böylesi genel bir araştırmanın sonucu gayet açıktır. İç Anadolu'nun Hıristiyanlaşması, III. yüzyılın ortalarından itibaren yoğun, ancak dağınıktır. Bütün halkın din değiştirdiği alanlarda bazen tam olarak bu dönüşüm yaşanırken, kimi zaman pagan halk eski kültürünü yaşatmaya devam etmiştir (İznik, 2009: 69-70).

Anadolu'da Roma egemenliği döneminde, bölgesel farklılıklardan dolayı kimi köyler, Hıristiyanlığın burada yayılmaya başladığı sırada kendi anlayışları ile Hıristiyanlığın öğretilerini bir araya getirmişlerdir. Örneğin Phrygia'nın kimi merkezlerinde, bu durumun sonucu olarak "Montanistler" ya da "Novatianlar" gibi ilginç oluşumlar ortaya çıkmıştır ki bu gruplar, arkalarında birçok yazıt bırakmışlardır. Burada bu gruplarla ilgili belirtilmesi gereken en önemli şey, Anadolu'da çok tanrılı yapıdan tek tanrılı bir anlayışa geçildiği dönemde, toplumun böylesi değişik oluşumlar yaratarak, yeni gelen anlayışı kendi yapısı içinde sindirmeye çalışmasıdır (İznik, 2009: 71).

Hıristiyanlığın Anadolu'daki örgütlenmesi ve gelişmesi üzerinde dururken özellikle bu dinin getirdiği mesajın neden Phrygia gibi bölgelerde yandaşlar bulduğunu anlamaya çalışmak, pagan ve Hıristiyan topluluklar arasındaki ilişkilerin çözümlenmesinde önemli bir aşamadır. Bu noktada Hıristiyan misyonerlerin Roma toplumunun

en hareketli olduğu bölgelerini seçerek büyük ilerlemeler kaydettikleri bilinmektedir. Kilisenin büyümeye başladığı yerler genelde İç Anadolu'daki yeni eyaletlerdir. Buralar ekonomik anlamda canlanmakta olan ya da canlanmış bölgelerdir. Bunun yanında Hıristiyanlığın ilk misyonerleri Phrygia'ya geldiklerinde bölge insanının, ürünlerini ve hayvanlarını koruyan tanrılara ve tanrıçalara taptıklarını görmüşler ve aynı zamanda bölge halkının adalet ve ahlaki davranış konusundaki tutucu yapısının farkına varmışlardır (Brown, 2000: 39).

Mimari açıdan bakıldığında da pagan ve Hıristiyan topluluklar arasında uyum ve devamlılık söz konusudur. Roma egemenliği boyunca Anadolu'da özellikle güney ve batı kıyılarında zengin ailelerin üyelerini anıt mezarlara gömmek yaygın bir gelenektir. Aynı şekilde aile büyüklerini gömmek isteyen Hıristiyanlar da bu pagan mezar mimarisinden esinlenmişlerdir. Bunun yanında Phrygia bölgesinde sıklıkla görülen kaya mezarlarının pagan ve Hıristiyan topluluklar tarafından kullanıldıkları bilinmektedir. Ayrıca, Roma döneminde bir kamu binası olarak kullanılan bazilika'nın Hıristiyanlık döneminin ilk kiliseleri olarak işlev görmesini sadece pratik amaçlara bağlamak eksik bir yanıt olacakmış gibi gözükmektedir. Bunların yanında Geç Antik Çağ ile birlikte, kentlerin yöneticilerinin, yavaş yavaş bir piskopos olmaya başladığının en güzel kanıtı da, IV. yüzyıldan sonra kentlerde piskoposa ait sarayların ortaya çıkması olarak belirtilebilir (Brown, 2000: 26).

Siyasi erk meydana gelebilecek karışıklıkları önlemek amacıyla dinsel düzenlemeler gerçekleştirerek kriz dönemlerinden kurtulmayı amaçlamış olmalıdır. Nitekim bu düşünceden hareket eden Diocletianus ve ardından Constantinus'un gerçekleştirdikleri reformlar Hıristiyanları doğrudan ilgilendirmiştir. Bunun sonucunda yetki sahibi olan din adamları arasında yaşanacak olan yeni bir mücadele başlamıştır. Nitekim İznik bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Artık pagan Roma'daki gibi "etkili" ama "yetkili" olmayan din ve din adamları, Hıristiyan Roma'da tam tersi bir hal almaya başlamışlardır. Constantinus'un ardıllarından itibaren artık, "hem yetkili hem de etkili" din adamları yön verecektir Roma İmparatorluğu'na" (İznik, 2009: 75).

Bu mücadelenin sebebi ve ne olduğuna ilişkin soruya ise Kaçar'ın ifadesi cevap gibidir: "Hıristiyanlık Yahudi bir ortamda doğmuş ama Yahudilikten farklı olarak, daha geniş bir dünyada kendisine taraftar bulmuştur. Bu genişleme doğal olarak Yahudi kökenli Hıristiyanlar ile pagan kültürden gelen Hıristiyanlar arasında "Tanrı" yorumunda çeşitli sorunlara da yol açmıştır" (Kaçar, 2009: 11).

Bu yorum farklılıkları tarafları meydana getirmiştir. Çalışmamın başlığından hareketle o dönemde Orta Anadolu'da faaliyet gösteren piskoposlar ve karşı oldukları düşünce hakkında da biraz bilgi vermeye çalışacağım.

Günümüzde Orta Anadolu diye ifade ettiğimiz bölge, egemen güçlerin değişik adlandırmalarıyla bilinmektedir. Bugün birçok ili de sınırları

içine alan "Kappadokia" kullanımı bu bölge için de geçerlidir. Nitekim konu dâhilinde isimlerini zikredeceğim Makrina, Basileios, Gregorios ve Nazianzoslu Gregorios Kappadokialı olarak anılmaktadır.

İ.S. 4. yüzyıl Hıristiyanlığı'nın büyük kırılmasının temelinde hiç kuşku yok ki, papaz Arius'un yol açtığı tartışma vardır. Arius'un İsa doktrini ve Hıristiyanlaşan imparatorlukta, teoloji sorununa imparatorluk müdahalesinin yapısı bu bağlamda önemlidir. Arius'un yol açtığı tartışma sadece bütün 4. yüzyılı kaplamamış, sonraki dönemlerde de gündemi işgal etmeye devam etmiştir. Constantinus'un iktidarından (İ.S. 337), Theodusius'un ölümüne (395) kadar geçen altmış yıllık dönemde, yeni imparatorluk merkezi olan Konstantinoupolis'in kilise yönetiminin Ariusçular ve karşıtları arasında nasıl bir derin rekabete konu olduğu ve bu dönem içerisinde ortaya çıkan yeni teoloji tartışmaları kutuplaşmanın nedenini oluşturmaktadır. "Pax Romana"nın himayesindeki "Pax Ecclesiastica" idealinin yıkılışını ve sonuçta farklı İsa algılarının Doğu Roma dünyasını getirdiği yol ayrımı dikkat çekicidir (Kaçar, 2009: 12-13).

Peki, Ariusçu İsa doktroni nedir? Ariusçu tartışmanın temelinde, Hıristiyan itikadını oluşturan 2 temel unsur yani Baba Tanrı'nın ve Oğul'un (İsa) tanımlanması sorunu yatmaktadır. Arius'un ilahiyatında dört ana nokta ortaya çıkmaktadır. Birinci olarak, Arius'un temel vurgusu, Baba Tanrı'nın birliği, mutlaklığı, ulululuğu, yaratıcılığı, emsalsizliği ve kesin yüceliği üzerinedir (Kaçar, 2009: 56).

Daha önce isimlerini belirttiğim Makrina, Basileios, Gregorios ve Nazianzoslu Gregorios, tam da bu noktada Ariusçuluğun muhalifleri, "Kappadokia Babaları" olarak bilinmektedirler. Yanı sıra bu grup Bizans Ortodoks Hıristiyanlığının gerçek kurucularıdır. Kendisi o yörede yaygın olan Ariusçu öğretisine karşı "orthodoks" inancını savunacaktı ama altı yıl sonra I. Valentinianus'un ortak imparatoru Valens tarafından Seleukeia Trakheia'ya sürülmüştür (Tiefenbach, 2012: 140).

Basileios, Orthodoks inanca sahip olanları sapık ve sürekli yinelenen öğretiler karşısında sabit kalmaları ve Müjde'yi yalın biçimde duyurmak için her fırsatı kullanmaları konusunda teşvik etti. Arius karşıtı olan diğer bir episkopos Basileios, imparator tarafından bir tehdit olarak görülmeye başlandı. Kappadokia'nın episkoposluğu ikiye bölündü. Daha sonra Doğu Roma İmparatoru ve Arius yanlısı Valens bizzat Kaisareia'ya gelerek Basileios'u malına el koymak, onu sürgün etmek ve öldürmekle tehdit etti. Ama cesaretli episkopos; "Bu kadar mı? Saydıklarının hiçbiri bana dokunmuyor" diyerek imparatora Tanrının doğruluğundaki azmini cesaretle göstermiştir (Tiefenbach, 2012: 165-166).

381 yılında Konstantinoupolis'te 2. Ekümenik Konsey'i toplandı. Büyük buluşmanın amacı uzun zamandan beri süregelen teolojik tartışmaları noktalamak ve Arius'un görüşlerini bertaraf etmekti. Ünü her tarafa yayılan Nyssa Episkoposu Kappadokialı Gregorios da elbette o dönemin en önemli teologlarından biri olarak bu konseye çağrılmıştı. Konseyin ardından İmparator "Büyük" Theodosius, kilise

için başlattığı yeni düzende Gregorios'u büyük Pontos kilise eyaletinin episkoposu atadı. Nyssalı Gregorios bunun üzerine Arius yanlısı rahip ve episkoposların görevden alınması ve onların yerlerine yenilerinin seçilmesi konusunda başrolü üstlenmiştir (Tiefenbach, 2012: 173).

Üç Kappadokialı arasında Basileios kilise yöneticisi, Nyssalı Gregorios parlak bir teolog ve yazar, Nazianzoslu Gregorios ise üstün bir hatip olarak ün yapmıştır. O sıralarda öğretişsel kavgalar giderek Kappadokia yöresini de sarmaya başlamıştır. Gregorios'un babası da bu barış antlaşmasını imzalayınca kilisesinde huzursuzluklar baş göstermeye başlamıştır. Gregorios aslında öğretişsel kavgaların taraftarı değildi. "Sabır acele etmekten iyidir" derdi. Gregorios ayrıca "imanda hastalıklı olanları da kazanmak için uğraşmak gerekir" ya da "kilise Ortodoksluğunu kelimelerden çok hareketleriyle göstermeli" demiştir (Tiefenbach, 2012: 186-187).

Peki, Kappadokialı Babaların teoloji tartışmalarındaki önemi ve Ariusçu muhalifler olarak anılmalarının nedeni, sürgüne gönderilmelerine yol açan görüşleri nedir?

Oğul ve Kutsal Ruh'un konumlarını açıklarken Kappadokialılar felsefi bir dil kullandılar. Hıristiyanlar arasında sadece felsefeyi açıklama yöntemi olarak kabul edenler olduğu gibi, felsefeyi tamamen reddedenler de vardı. Ancak Kappadokialı Babalar felsefeyi kontrollü olarak kullananlar arasındaydı (Kaçar, 2009: 113).

Gregorius'un temellerini attığı, Kappadokia bölgesinde yaygın olan ilahiyat anlayışına göre, "teslis içerisinde yaratılmış veya tali olan hiçbir şey olmadığı gibi, dışarıdan gelen bir şey de yoktur ve ne Oğul Baba'dan daha noksandır ne de Kutsal Ruh, Oğul'dan daha aşağıdadır (Kaçar, 2009: 113-114).

Sonraki süreçte siyasi ve askeri gelişmelere paralel olarak egemen imparatorun teolojik yorumlarda bir taraf olduğunu anlıyoruz.

Theodosius 381 yılında sadece Doğu Roma İmparatoru idi ve Batı'daki kıdemli Augustus Gratianus'un gözü Theodosius'un üzerindeydi. İmparator Ariusçuların Batı'da özellikle Roma Kilisesi nezdinde çok kötü bir üne sahip olduğunu çok iyi biliyordu, dolayısıyla Ariusçulara karşı yürütülecek bir din politikası Batı'dan tepki çekmeyecekti (Kaçar, 2009: 117).

Bütün bu süreçlerin esasında yönetici erkinden bağımsız olmadığını, karşıtlar arasındaki mücadelenin gelişime ve ilerlemeye katkı sağladığını anlıyoruz. Genelde Anadolu, özelde ise Orta Anadolu'nun yetiştirdiği din adamlarının bugün bile geçerliğini muhafaza eden Hıristiyanlığın temel düşüncesini oluşturmalarındaki katkıları yadsınamaz.

3.4.ANADOLU'NUN HIRİSTİYANLIK İÇİN ÖNEMİ

Hıristiyanlıkta Kilise önderleri ve ileri gelenlerin dinsel öğreti ve kuralları görüşüp karara bağladıkları toplantılara Konsil adı verilirdi. Bir Konsil'in Ökümenik sayılması için bütün piskoposların bu

toplantılara katılması gerekiyordu. İşte İ.S. ilk bininci yılında 8 Evrensel Konsil düzenlenmişti. Bunların hepsi de Türkiye topraklarında gerçekleştirilmiştir (Bayladı, 1998: 121).

İlk Konsil İ.S. 325'te İznik'te toplanmıştır. Konstantin'in isteği üzerine toplanan bu Konsilin amacı hızla gelişen Arius taraftarlarını sindirmektir. İkinci Konsil İ.S. 381 yılında İstanbul'da toplanmıştır. Burada "Ruhu'l – Kudüs'ün", Baba ve Oğulla aynı cevherden olduğu kabul edilmiştir. (Aydın, 2004: 167) Üçüncü Konsül Ephesos Konsili'dir. Bu Konsil'de bakire Meryem'in Tanrı'nın annesi olduğu, Mesih'in gerçek bir Tanrı ve iki tabiata sahip bir insan olduğu kararına varılmıştır. Dördüncü Konsil İ.S. 451'de toplanan Kadıköy Konsilidir. Bu Konsilde İsa'da insani ve ilahi iki tabiatın birleştiğini savunan Monofizitlerin görüşleri reddedilmiştir. Böylece Hıristiyan dünyasında ilk ciddi bölünmeler ortaya çıkmıştır (Küçük-Tümer, 2001: 292).

Bundan sonra İ.S. 553, 680 ve 869 yıllarında olmak üzere değişik yüzyıllarda İstanbul'da 3 Konsil daha toplanmıştır. 869 yılındaki Konsil ilk bininci yılın – hepsi de Anadolu'da düzenlenmiş bulunan – son Evrensel Kiliseler Toplantısıdır. Son İstanbul Konsilinden önce 787 yılında II. Nikaia (İznik) Konsili adıyla İznik'te düzenlenmiştir. Bu 8 Evrensel Kilise Toplantısının tümünün de Anadolu'da yapılmış bulunması, Anadolu'nun Hıristiyanlık açısından ne denli önemli bir yer tuttuğunu açıkça gözler önüne sermektedir (Bayladı, 1998: 122).

SONUÇ

Genel anlamda Roma'nın güç ve diplomasi kullanımı giriştiği askeri ve siyasi faaliyetlerin sonuçlarına göre şekillenmiştir. Muhtemelen hiçbir Romalı Anadolu'nun kendilerine Pergamon Krallığı tarafından miras bırakılacağını ve sonraki süreçte Anadolu'da kendinden önceki eyaletlerle mücadele edeceğini biliyor olamazdı. Taraftar kazanmak, yerel halkla iyi geçinmek ve böylece egemenlik alanını genişletmek, egemenlik süresini uzatmak Roma İmparatorlarının öncelikli hedefleri olmalıydı. Bu düşünce kültürel ve dini birçok kavramın var olan Roma dini sistemine dâhil edilmesini beraberinde getirmiştir.

Nitekim şark politikası ya da Anadolu olarak adlandırılan Anadolu politikası sonucunda pek çok Doğu kültü veya dini Batı'ya; Pers tanrısı Mithra'dan Attis ve Kybele'ye ve bilhassa Roma Filistin'inde doğan fakat hızla Anadolu'ya, Aziz Paulus'un şehri Tarsus'a, Aziz Yuhanna ile Bakire Meryem'in sığınakları olan ve günümüzde her 15 Ağustos'ta Hıristiyan ve Müslümanlar tarafından ziyaret edilen Ephesos'e yayılan Hıristiyanlığa kadar sızmayı başarmıştır (Bazin-Tapia, 2015: 31).

Dolaylı veya doğrudan Anadolu'ya özgü birçok yerel kültün önce kıta Yunanistan'a, sonrasında Hellenler aracılığıyla Roma'nın bünyesine dâhil olduğunu biliyoruz. Genel anlamda böyle bir etkileşim söz konusu iken konumuzla bağlantılı kısmını ele alacak olursak, İ.Ö. 8.-7. yüzyıllarda Eskişehir-Ankara civarında bir uygarlık olan Phryglere ait bir kültün Roma'ya aktarımı ve Roma'da adına tapınak inşa ettirilmesi Orta Anadolu'yu önemli kılmaktadır. Sonraki süreçte bu

önem devam etmiştir. Günümüzde Orta Anadolu sınırları içerisinde yer alan ve 5'ten fazla ili kapsayan, coğrafi bir terim olarak ilk kullanımı İ.Ö. 2. binyıla kadar geriye giden Kappadokia, bugün dünya üzerinde çok geniş bir kitle tarafından inanılan bir dinin temellerini atan din adamlarını yetiştirmiştir. "Kappadokialı Babalar", İ.Ö. 4. yüzyılda Hıristiyanlığın Roma'da ki gelişim evresinde öne sürdükleri öğretilerle bu dinin şekillenmesini sağlamışlardır. Böylece bölge Roma İmparatorluğuna direkt etki eden bir kültle ve sonrasında resmi dini olan Hıristiyanlığın öğretilerini ortaya koyan azizleriyle Roma dünyasıyla, günümüzde de Hıristiyan âlemiyle bağlantılıdır.

KAYNAKÇA

Adam, B. (2006). *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi.* Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Akşit, O. (1976). *Roma Tarihi* . İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebitay Fakültesi Yayınları.

Akurgal, E. (2005). *Anadolu Kültür Tarihi.* Ankara: Tubitak Yayınları.

Akurgal, E. (2000). *Anadolu Uygarlıkları* . İstanbul: Net Turistik Yayınlar A.Ş.

Akurgal, E. (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları.* İzmir: Yaşar Eğitim Kültür Vakfı.

Algan, E., & Ongar, İ. (1998). *Kral Midas'ın Ülkesi Frigya.* İstanbul: Esbank Kültür Yayınları.

Anabolu, M. (1970). *Küçük Asya'da Bulunan İmparator Tapınakları.* İstanbul: İTÜ .

Arıkan, Y. (1995). *Uygulamalı Tiyatro Eğitimi I.* İstanbul: Arıyaş Yayınları.

Arslan, M. (2007). *Romanın Büyük Düşmanı Mithridates VI Eupator.* İstanbul: Odin Yayıncılık.

Aydın, M. (2004). *Dinler Tarihine Giriş.* Konya: Din Bilimleri Yayınları.

Barrow, H. G. (2002). *Romalılar (Çev. Ender Gürol).* İstanbul : İz Yayınları.

Bayladı, D. (1998). *Dinlerin Kavşağı Anadolu.* İstanbul: Say Yayınları.

Bean, E. G. (Ekim 1966). Two Inscriptions from Aeolis. *Belleten XXX*, 525.

Bonnefoy, Y. (2001). *Antik Dünyada ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü (Çev.L. Yılmaz).* Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Bosch, C. (1940). *Roma Tarihinin Ana Hatları (Çev. Sabahat Atlan).* İstanbul : İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Brown, P. (2000). *Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası (Çev. T. Kaçar).* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Burkert, W. (1985). *Greek Religion.* Cambridge: Harvard University Press.

Chadwick, H. (2003). *The Church in Ancient Society.* ?: Oxford University Press.

Challaye, F. (1963). *Dinler Tarihi (Çev. Samih Tiryakioğlu).* İstanbul: Varlık Yayınevi.

Çapar, Ö. (1979). Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı. *A.Ü.D.T.C.F Dergisi 29* , 1-4.

Demircioğlu, H. (2011). *Roma Cumhuriyet Tarihi 1. Cilt.* Ankara: TTK Yayınları.

Dunnad, F. (1973). Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée. *Culte d'Isis en Asie Mineure Clerge et Rituel des Sanctuaires Isiasques , Vol III* . Leiden: Brill.

Dürüşken, Ç. (2003). *Roma Dini.* İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

Dürüşken, Ç. (2000). *Roma'nın Gizem Dinleri.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Eilenstein, H. (2011). *Isis: Die Geschichte der Göttin von der Steinzeit bis heute.* Norderstedt: Books on Demand.

Eliade, M. (2000). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi - III. Muhammed'den Reform Çağına (Çev.Ali Berktay).* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi- II. Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna (Çev. Ali Berktay).* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Erhat, A. (2002). *Mitoloji Sözlüğü.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ersoy, E. (tarih yok). *Anadolu Aydınlanma Vakfı.* Mart 29, 2016 tarihinde http://www.anadoluaydinlanma.org/:

http://www.anadoluaydinlanma.org/Yazilar/ana_tanrica_kultu.pdf adresinden alındı

Gökçöl, T. (1999). *Dinler tarihi ansiklopedisi: İlkel dinler, çoktanrıcı dinler, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm. Eski dinler, Şamanizm ve Musevilik* (Cilt 1). İstanbul: Ansiklopedi Yayınları.

Graves, R. (1984). *Les Mythes Grecs.* Paris: Livre de Poche.

Hançerlioğlu, O. (1975). *İnanç Sözlüğü.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

İplikçioğlu, B. (2007). *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

İznik, E. (2009). Pagan Bir İmparataorluğun Hıristiyan İmparatorluğa Dönüşümü: Geç Antikçağ'da Roma İmparatorluğu. *Doğu-Batı Düşünce Dergisi* , 41-76.

Kaçar, T. (2009). *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kahraman, A. (1999). *Mukayeseli Dinler Tarihi.* İstanbul: Marifet Yayınları.

Kart, E. (Temmuz 2008). *Anadolu'da İsis Sarapis Kültü ve Bunun Kaunos'ta İzleri.*

Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Muğla.

Kaya, A. (2009). Anadoluda Roma Egemenliği. *Doğu-Batı Düşünce Dergisi* , 195-234.

Knight, C. A. (1981). Fielding and Aristophanes. *Studies in English Literature 1500-1900* , 21: 491-98.

Küçükeren, C. (2005). *Ege'de Bir Anadolu Uygarlığı Karıa.* İstanbul: Ekin Yayın Grubu.

Lange, N. (1987). *Yahudi Dünyası (Çev. Sevil-Akın Atauz).* İstanbul: İletişim Yayınları.

Lewis, B. (2009). *Ortadoğu.* Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Magie, D. (1953). Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on coins. *American Journal of Archaeology , 57* (3), 163-187.

Mansel, M. (1999). *Ege ve Yunan Tarihi.* Ankara: TTK Yayınları.

Martin, L. (1987). *Hellenistic Religions.* USA: Oxford Unıversity Press.

Memiş, E. (2005). Dinlerin Buluştuğu Nokta: Anadolu. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , VII* (2), 59-68.

Morsch, M. G. (2002). Magic figurines? Some Remarks About the Clay Objects of Nevali Cori. B. D. Hermansen, H. Gebel, & C. H. Jensen içinde, *Magic Practices and Ritual in the Near Eastern Neolithic* (s. 145-162). Berlin: Ex Oriente.

Nilsson, M. (1972). *Greek Folk Religion.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Özçelik, N. (2011). *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı.* Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Özgünel, C. (2001). *Smintheion Troas'ta Kutsal Bir Alan.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Özsait, M. (1982). Anadolu'da Roma Egemenliği. *Anadolu Uygarlıkları [Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi] , Cilt 2*, 340-415.

Öztürk, B. (2010). *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Parlak, S. (Mart 2012). *Antik Dönem Anadolu Kültleri ve Kült Merkezleri.* Ankara: Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Snatlar Genel Müdürlüğü.

Roller, E. L. (2012). Frig Dini ve Kült Uygulamaları. *Sivas, T. T.; H., Sivas. (Edt.) Frigler: Midas'ın Ülkesinde Anıtların Gölgesinde* (s. 202-284). içinde İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Sander, O. (2001). *Siyasi Tarih.* Ankara: İmge Kitabevi.

Sarıkçıoğlu, E. (2002). *Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi.* Isparta: Fakülte Kitabevi.

Schwertheim, E., & Wiegartz, H. (1996). *Die Troas: Neue Forschungen zu Neandria und Alexandria Troas II.* Bonn: HABELT.

Sevin, V. (2001). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Simon, E. (1980). *Die Götter der Griechen.* München: Hirmer.

Sivas, T. T. (2012). Frig Vadileri ve Kutsal Yazılıkaya Midas Kenti. T. Sivas, & H. Sivas içinde, *Frigler: Midas'ın Ülkesinde Anıtların Gölgesinde* (s. 112-162). İstanbul: YKY Yayınları.

Tapia, M. B.-S. (2015). *Türkiye Coğrafyası.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Taşlıklıoğlu, Z. (1963). *Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Taşlıklıoğlu, Z. (1966). *Arkaik Çağ Yunan Şiiri.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eebiyat Fakültesi Yayınları.

Tekin, O. (2008). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Thomson, G. (1990). *Aiskkhylos ve Atina (Çev. Doğan M.H.).* İstanbul: Payel Yayınları.

Tiefenbach, H. (2012). *Anadolu'nun Azizleri.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Toynbee, J. A. (2000). *A. J. Toynbee (Çev. M. Aydın).* Konya: Din Bilimleri Yayınları.

Tripolitis, A. (2002). *Religions of the Hellenistic-Roman Age.* Creighyon University Press.

Turan, Ö. (2003). *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta ORTADOĞU.* İstanbul: Acar Yayıncılık.

Tümer, A. K.-G. (2001). *Dinler Tarihi.* Ankara: Ocak Yayınları.

Ulansey, D. (1998). *The Origins of the Mithraic Mysteries.* Oxford: Oxford University Press.

Uzunoğlu, E. (1998). *Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın.* İstanbul : Mas Matbaacılık.

Witt, R. (1997). *Isis in the Ancient World.* ?: Hopkins University Press.

Yalçınkaya, I. (1973). Paleolitik Devirlerde Kadın Figürinleri . *Antropoloji Dergisi:6* , 203-223.

Yavuz, H. (2012). *Avrupa'nın Zihin Tarihi.* İstanbul: Timaş Yayınları.

Yıldırım, S. (1988). *Mevcut Kaynaklara göre HIRİSTİYANLIK.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Yıldız, D. H. (1982). Bizans Tarihi. Vefa Ülkü (Haz.) içinde, *Anadolu Uygarlıkları [Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi]* (Cilt 3, s. 488-565). İstanbul: Görsel Yayınları.

EKLER

Ek-1: Levhalar

Levha I

(Uzunoğlu, 1993)

Levha II

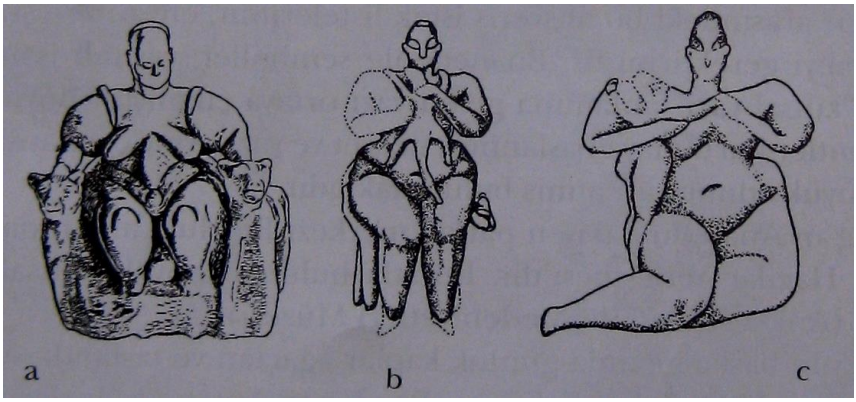

(Akurgal, 2005)

Levha III

(Akurgal, 2005)

Levha IV

(Akurgal, 2005)

Levha V

(Akurgal, 2005)

Levha VI

(Akurgal, 1995)

Levha VII

(Ulansey, 1998)

Levha VIII

(Ulansey, 1998)

Levha IX

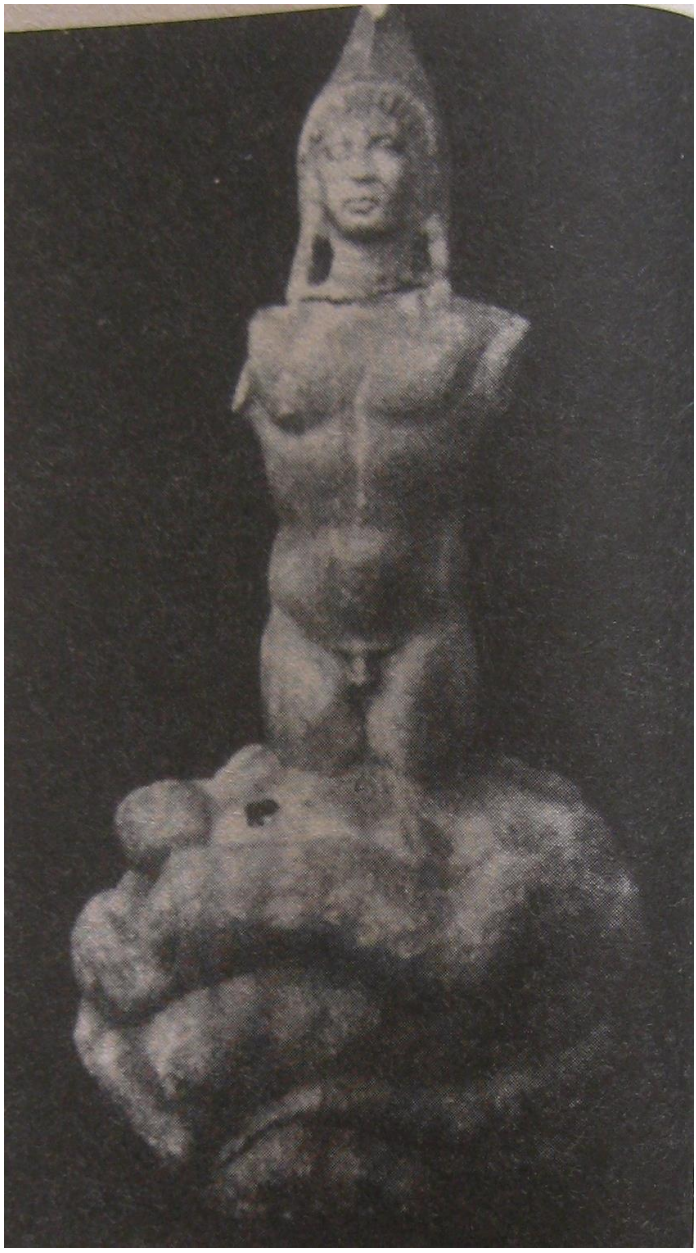

(Ulansey, 1998)

Levha X

(Ulansey, 1998)

Levha XI

(Ulansey, 1998)

Levha XII

(Ulansey, 1998)

Levha XIII

(Ulansey, 1998)

Levha XIV

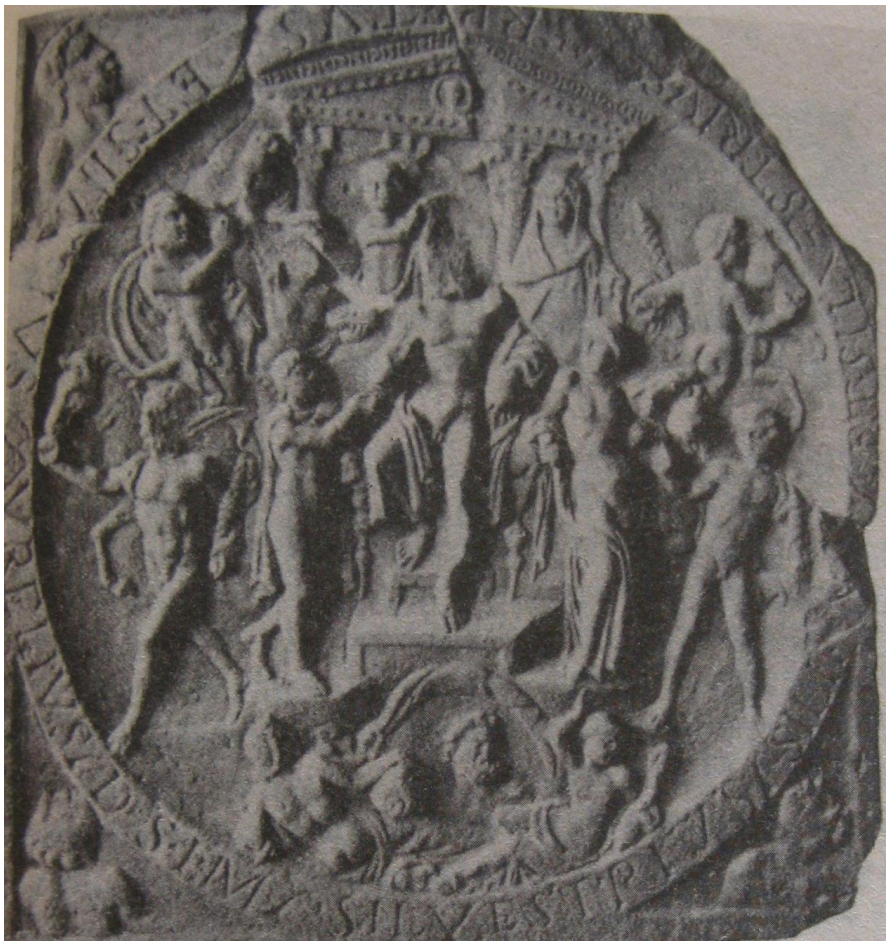

(Ulansey, 1998)

Levha XV

(Ulansey, 1998)

Levha XVI

(Ulansey, 1998)

Levha XVII

(Ulansey, 1998)

Levha XVIII

http://www.nkfu.com/tanrica-Isis-hakkinda-bilgi/

Levha XIX

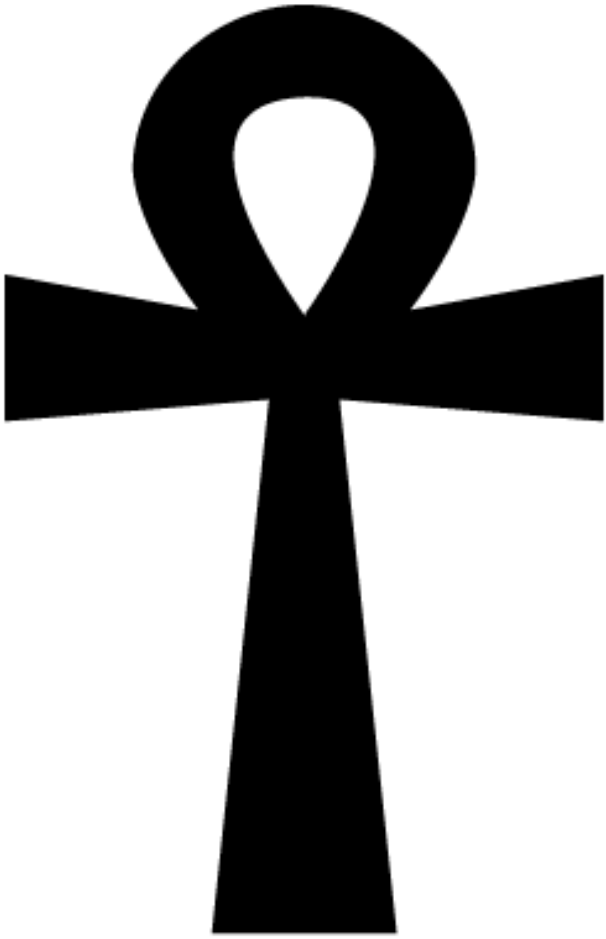

https://www.tumblr.com/search/the-ankh-is-life

Levha XX

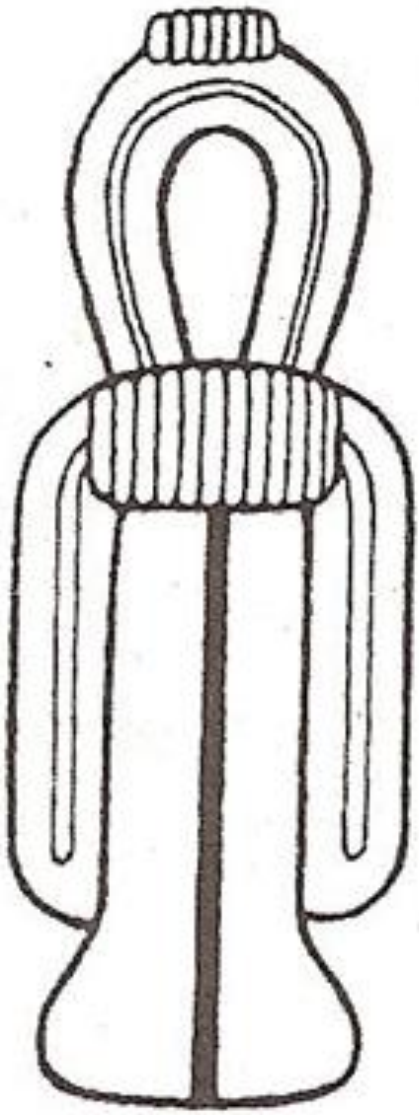

http://www.izafet.net/threads/ezoterizm-ile-ilgili-semboller.637511/

Levha XXI

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0sis_(mitoloji)#/media/File:Egypt.Isis Horus.01.png

Levha XXII

https://tr.wikipedia.org/wiki/Isis_(mitoloji)

Levha XXIII

https://tr.wikipedia.org/wiki/Isis_(mitoloji)

Levha XXIV

https://tr.wikipedia.org/wiki/Isis_(mitoloji)

Levha XXV

www.tarihpedia.com

Levha XXVI

(Çapar, 1979)

Levha XXVII

(Çapar, 1979)

EK 2: Haritalar

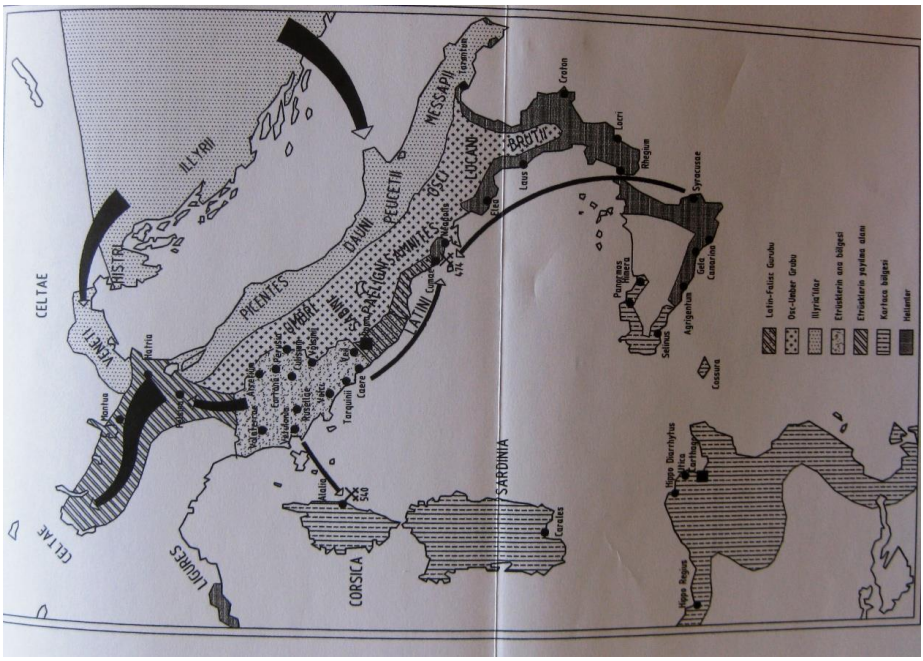

Harita – 1 (İplikçioğlu, 2007)

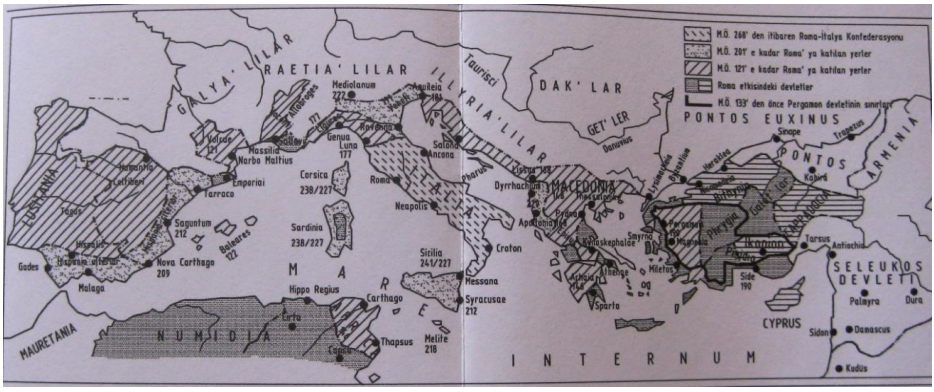

Harita – 2 (İplikçioğlu, 2007)

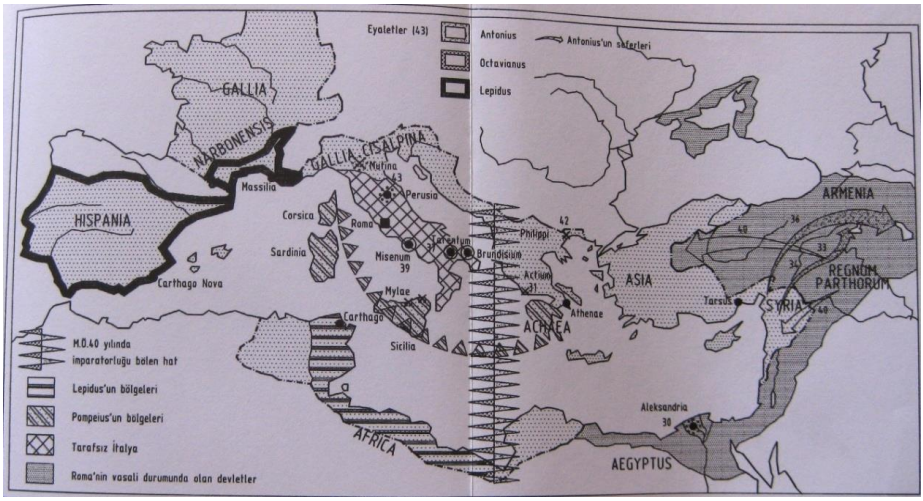

Harita – 3 (İplikçioğlu, 2007)

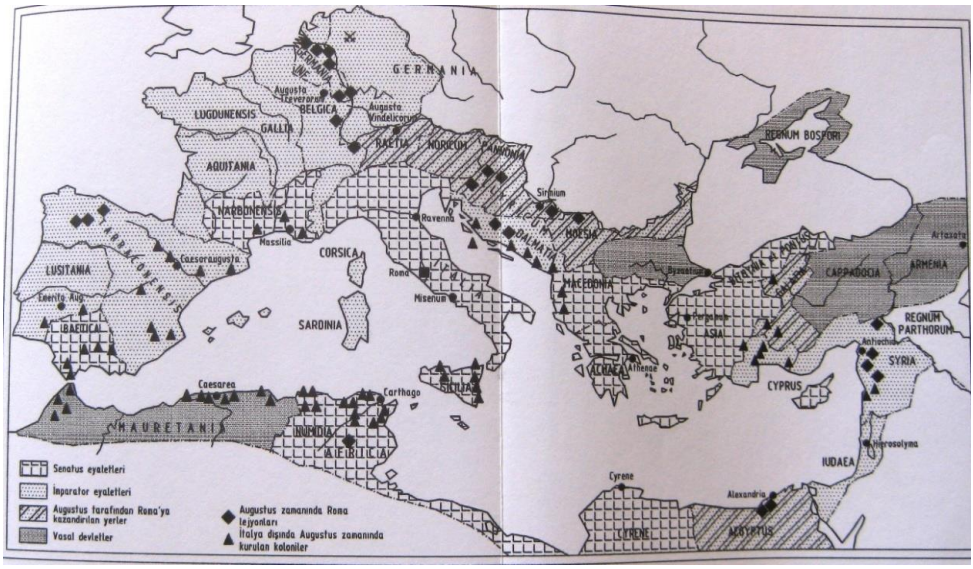

Harita – 4 (İplikçioğlu, 2007)

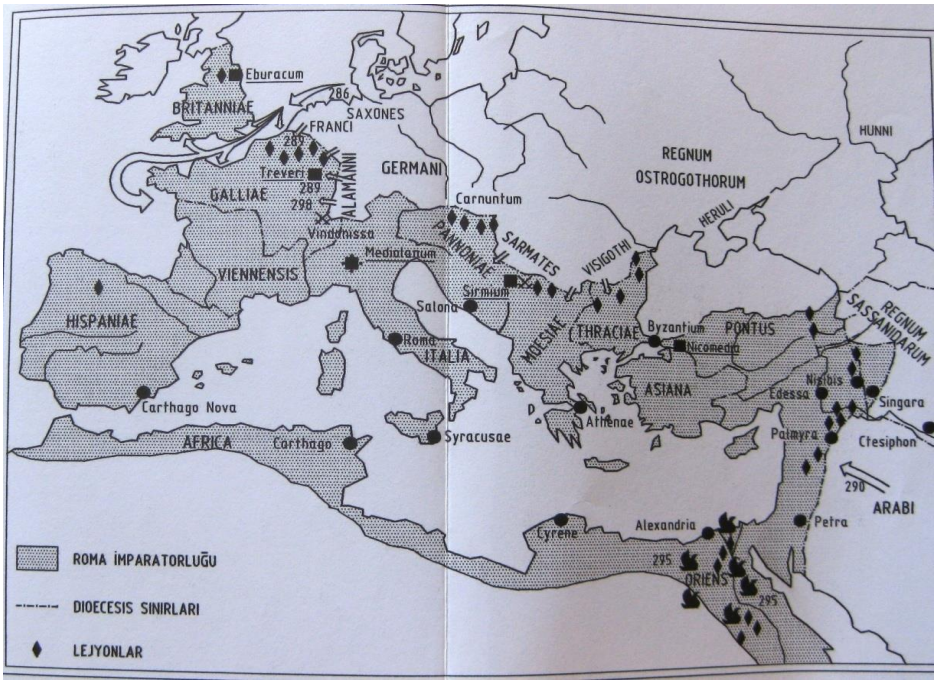

Harita – 5 (İplikçioğlu, 2007)

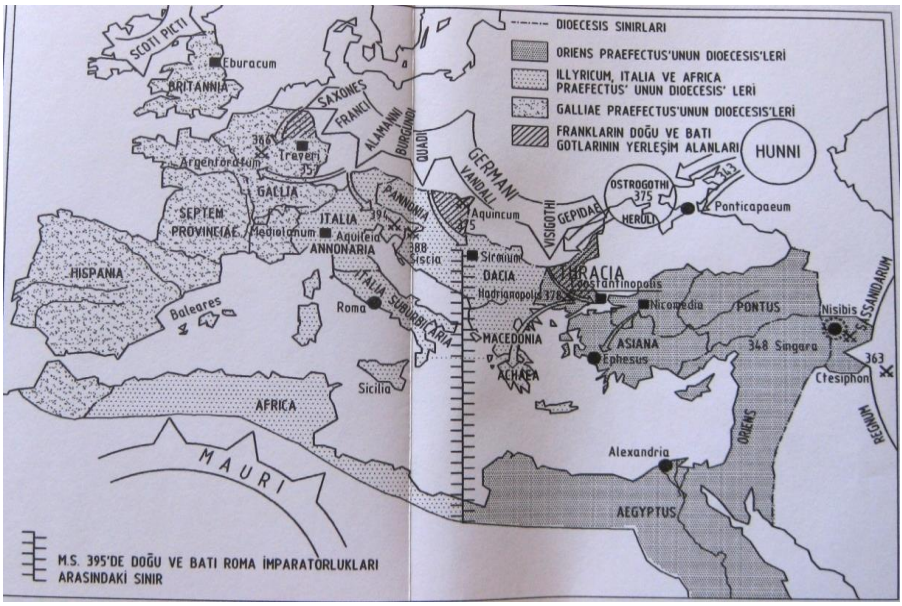

Harita – 6 (İplikçioğlu, 2007)

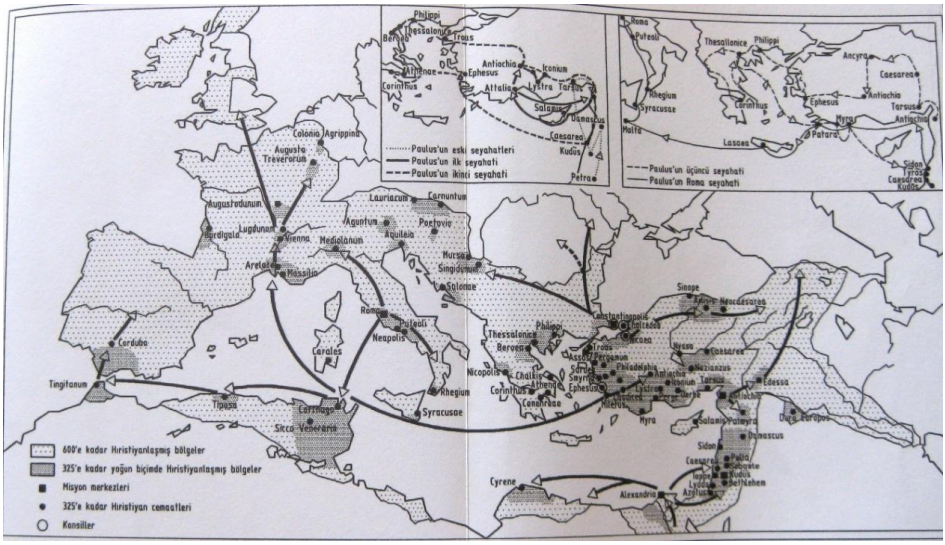

Harita – 7 (İplikçioğlu, 2007)

ISBN: 978-625-7139-71-7